

ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

СУМСЬКИЙ Історико- Архівний Журнал

XXXIX

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXXIX

Ресстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ІП від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, проф., головний редактор (Україна)
ЗЯКУН А.І. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ЛЕБІДЬ А.Є. – д-р філос. наук, проф. (Україна)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Велика Британія)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕСНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Республіка Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ТЕР-ОГАНОВ Н.К. – доктор історії (Ізраїль)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (США)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словацька Республіка)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №6 від 08.12.2022 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 р. №1643 журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії за спеціальністю «Історичні спеціальності – 032»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2022
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2022
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2022
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2022

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

**ERIH PLUS
Index Copernicus
MIAR
Research Bib**

EDITORIAL BOARD

Dehtiarov S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Professor (Ukraine)
Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)
Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (USA)
Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Lebid A.Ye. – Dr. (Philosophy), Professor (Ukraine)
Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (UK)
Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)
Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)
Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)
Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)
Ter-Oganov Nugzar – Dr. (History) (Israel)
Ziakun A.I. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy Historical and Archival Journal"

E-mail: starsergo2014@gmail.com

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

- KLIIUEVA.M., CHUMACHENKO O.A. Ukrainian chronicles, diaries-chronicles of the 17th–18th centuries about the economy and money circulation of the Cossack Hetmanate 5
- KOTELNYTSKYI N.A. Works of the brothers N. and G. Volk-Karachevsky as a source from the history of the ZemstvoLiberal Movement in the North of the Left-bank of Ukraine (60-80th XIXcentury) 16
- ASHCHAULOVA T.A, HRYTSENKO A.P. Comparative characteristics of the social status and standard of living of teachers of the Gluhiv male high school and the Gluhiv teaching institute in the 1870s – 1900s 25
- GAVRYLYSHYN P.M. The help of the ukrainian diaspora for Ukraine: the example of Bohdan Hawrylyshyn 33

WORLD HISTORY

- SARANOV S.V. Methodological and interpretive aspects of the historical significance of Machiavelli's "The Prince" in the context of the development of the theory of absolutism 41
- ZAVHORODNIA V.M. The origin and development of the European Union sports policy and law 50
- MELESHCHENKO T.V. NATO-EU: security policy in the XXI century 59

On the cover: P.1 – Defensive structures of the Great Fortification of the Bilsky hillfort. Photo by *O.V.Korotya* O.V., 2018.; P.4 – Medici fountain. Built in 1630 in the Luxembourg Garden at the request of Maria Medici. Rebuilt in the second half of the 19th century. Built in the style of Italian mannerism. Photo by *Daria.S. Dehtiarova*, 2023.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- КЛЮЄВ А.М., ЧУМАЧЕНКО О.А. Українські літописи, щоденники-хроніки XVII–XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини 5
- КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Н.А. Праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 роки XIX ст.) 16
- АЩАУЛОВА Т.А., ГРИЦЕНКО А.П. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х – 1900-х роках 25
- ГАВРИЛИШИН П.М. Допомога української діаспори для України: приклад Богдана Гаврилишина 33

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- САРАНОВ С.В. Методологічні та інтерпретаційні аспекти історичного значення «Государя» Макіавеллі у контексті розвитку теорії абсолютизму та теорії «державного інтересу» 41
- ЗАВГОРОДНЯ В.М. Зародження і розвиток спортивної політики і права Європейського Союзу 50
- МЕЛЕЩЕНКО Т.В. НАТО-ЄС: безпекова політика у XXI столітті 59

На обкладинці: С.1 – Оборонні споруди Великого укріплення Більського городища. Фото *Короті О.В.*, 2018 р.; С.4 – Фонтан Медичі. Побудований у 1630 р. у Люксембурзькому саду на прохання Марії Медичі. Перебудований у другій половині XIX ст. Споруджений у стилі італійського маньєризму. Фото *Дегтярьової Д.С.*, 2023.

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI:doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

ANDRIY M. KLIUIEV, OLENA A. CHUMACHENKO

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)

**UKRAINIAN CHRONICLES, DIARIES-CHRONICLES
OF THE 17th–18th CENTURIES ABOUT THE ECONOMY AND MONEY CIRCULATION OF THE
COSSACK HETMANATE**

Abstract. *In the article the authors consider Cossack chronicles and diaries of the 17th–18th centuries. from the point of view of covering the issue of economy and money circulation of the Cossack Hetmanate. The source value of each of them is not the same, but they are united by a common idea such as the formation and strengthening of the Cossack Hetmanate of Ukraine, the establishment of economic independence and the struggle of the Ukrainian Hetmans to preserve their autonomy in the conditions of the “Ruin” and the attack on the rights of the Hetmanate by the Russian tsars in XVIII century.*

It has been investigated that during the reign of the Polish king Sigismund III (1587–1632), the expansion of trade relations led to the spread of gold and coarse silver coins (ducats and thalers) in Ukrainian lands from the countries of Western Europe. Permanent wars waged in the 17th century between Polish–Lithuanian Commonwealth and Turkey exhausted the Polish and Ukrainian economies, the prices of grain and other food products rose, and the value of the thaler and ducat gradually increased.

Describing the period of the Russian orders spreading in the Hetmanate under Hetman Ivan Briukhovetskyi (1663–1668), Hryhoriy Hrabianka clarifies the newly introduced monetary and in-kind taxes introduced in the 60s of the 17th century.

There are facts about the use of gold coins in the currency of the Hetmanship and their rate against the Russian ruble and Western European money in the Cossack annals. Another stable unit on the money market was the gold ducat, which was called “red gold” in Ukraine during the period.

Chronicles of the beginning of the 18th century are increasingly called Russian small (denga and kopeck) and heavy silver coins and rubles which were introduced into monetary circulation by Peter I. But as M. Kotlyar testifies, were found and investigated 67 Ukrainian finds of this period which contained not only Russian coins but also Western European coins, mainly of the 17th century. Thus, we can make sure that S. Velychko exaggerated the rate of displacement of Western European coins by Russian from the Ukrainian market after the Battle of Poltava in 1709.

The monetary figure of the Left Bank of the first third of the 18th century, as evidenced by the above-mentioned diaries, is rather complex: they counted both in the Lithuanian and Polish ways. Copies, gold coins, thalers and Russian kopecks and rubles were used as units of account. This reflected the state of the money market at the time, in which foreign coins and numerals were more common than Russian ones.

In the written sources of Left Bank Ukraine, the largest number of references to the czechs (one-and-a-half pennies) refers to the first quarter of the 18th century. This coincides with evidence of numismatic material regarding the greatest spread of czechs in the circulation of the Left Bank of the mentioned period. However, in the next two or three decades czechs remained one of the popular coins of the Ukrainian market.

Keywords: *Sivershchyna, monetary circulation, treasures, coins.*

Citation. Kliuiev A.M., Chumachenko O.A. Ukrainian chronicles, diaries-chronicles of the 17th–18th centuries about the economy and money circulation of the Cossack Hetmanate. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.5-15. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

КЛЮЄВ А.М., ЧУМАЧЕНКО О.А.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

**УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ, ЩОДЕННИКИ-ХРОНІКИ XVII–XVIII СТ.
ПРО ЕКОНОМІКУ ТА ГРОШОВИЙ ОБІГ ГЕТЬМАНЩИНИ**

Анотація. У статті автори розглядають козацькі літописи і щоденники XVII–XVIII ст. під кутом зору висвітлення питання економіки і грошового обігу Гетьманщини. Джерельна цінність кожного з них не однакова, але їх об'єднує спільна ідея – утворення і зміцнення козацько-гетьманської державності України, утвердження економічної незалежності та боротьба українських гетьманів за збереження автономії в умовах «Руїни» і наступу на права Гетьманщини з боку російських царів у XVIII ст.

Досліджено, що у добу польського короля Сигізмунда III (1587–1632) розширення торговельних відносин призвело до поширення на українських землях золотої та грубої срібної монети – дукатів і талерів з країн Західної Європи. Доведено, що постійні війни, які вела у XVII ст. Річ Посполита з Туреччиною, впливали на поступове зростання вартості талера і дуката.

Описуючи у своєму літописі період поширення у Гетьманщині російських порядків за гетьмана Івана Брюховецького (1663–1668), Г. Граб'янка детально характеризує нововведенні грошові та натуральні податки, запроваджені у 60-х роках XVII ст. Висвітлено факти про використання у грошовому обігу Гетьманщини золотих та їх курс до російського рубля і західноєвропейських грошей. З'ясовано, що іншою стабільною одиницею на грошовому ринку стає золотий дукат, який в Україні називали «червоним золотом». Доведено, що С. Величко перебільшив темпи витіснення західноєвропейської монети російською з українського ринку після Полтавської битви 1709 року. Згадки першої чверті XVIII ст. у письмових джерелах Лівобережної України про чехи (півторагрошовики) збігаються із свідченням нумізматичного матеріалу щодо найбільшого поширення чехів в обігу Лівобережжя згаданого періоду. Однак і в наступні два-три десятиріччя чехи залишалися однією з популярних монет українського ринку.

Ключові слова: Сіверщина, грошовий обіг, скарби, монети.

Цитування: Ключев А.М., Чумаченко О.А. Українські літописи, щоденники-хроніки XVII–XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.5-15. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

Козацькі літописи є важливими джерелами історико-літературного жанру, характерною особливістю яких є виклад історичних подій у певній хронологічній послідовності. Козацькі ж щоденники розкривають особливості побуту та повсякдення генеральної старшини XVIII ст. У статті автор розглянув дані джерела під кутом зору висвітлення важливих проблем історії Гетьманщини, до яких відносяться питання економіки, грошового обігу.

Українське літописання XVII ст. представлене багатьма пам'ятками, зокрема, Густинським, Львівським (1498–1649) літописами, Острозьким літописцем (1500–1636), Межигірським літописом, збіркою літописних оповідань «Літописці Волині і України» (Шуст, 2000: 419).

В них розповідається про боротьбу проти сваволі польських магнатів, Туреччини і Кримського ханства, військові та морські походи запорожців, національно-визвольні повстання, економічне становище українських міст, ціни на сільськогосподарську продукцію, часті неврожаї, епідемії, пожежі, про тогочасні міжнародні зв'язки України.

Яскравою і унікальною сторінкою українського літописання є козацько-старшинські літописи, які були створені у XVII – на поч. XVIII ст. Їх поява була пов'язана із зростанням національної самосвідомості, освіти серед українського

народу й розгортанням його національно-визвольної боротьби проти польського панування на українських землях (Калакура, 2003: 353). Авторами літописів виступали найбільш освічені представники козацької старшини, які часто були учасниками чи очевидцями тогочасних подій, мали доступ до архівних документів, могли користуватися даними козацької канцелярії чи матеріалами переписів. Значення цих літописів вагоме ще й тому, що ряд документів, використаних літописцями не дійшли до наших днів. В козацьких літописах переважає тематично-хронологічний виклад подій з тенденцією до систематичної історичної праці. Основною темою літописів є військово-політична тематика, що було природною для цієї епохи й відповідного рівня розвитку національної історичної науки (Дзира, 2000: 81).

Велика увага, поряд із подіями Визвольної війни, становлення козацької держави – Війська Запорозького, у літописах відводиться ролі знань у духовній культурі українців, наслідкам «Руїни» для занепаду господарства та автономії Гетьманщини, економічним і грошовим відносинам на Лівобережжі у другій половині XVII – XVIII ст. При вивченні даних проблем великий інтерес складають літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, Ф. Сафоновича, В. Рубана.

В Україні вивченням літописів плідно займалися історики і літописознавці М. Грушевський, М. Марченко, О. Бевзо, Я. Дзира, Ю. Мицик, Я. Ісаєвич, М. Брайчевський, Є. Апанович, О. Оглоблін. В останні десятиріччя цікаві розвідки про літописи як важливе історичне і економічне джерело здійснили М. Котляр – «Літописи Самовидця, Граб'янки та Величка про грошовий обіг України XVII ст.» (1970), І. Дзира – «Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини XVII ст.» (2002), Ю. Мицик «Украинские летописи XVIII века» (1978).

Літопис Самовидця є одним із найбільш вірогідних творів української історіографії другої половини XVII ст., в якому детально описані події в Гетьманщині із 1648 до 1702 р. Місце написання і автор твору невідомі. На думку деяких дослідників, зокрема, О. Оглобліна, твір був укладений у Лівобережній Україні, найімовірніше у Стародубі. В історичній літературі побутує версія, за якою на думку В. Мозолєвського, О. Оглобліна, М. Петровського, автором літопису був генеральний підскарбій Р. Ракушка – Романовський (Шуст, 2000: 419). На жаль, оригінал літопису не зберігся, він дійшов до нас завдяки відомій копії XVIII ст., опублікованій у 1846 році О. Бодянським. Самовидець, безперечно, – прихильник автономії України.

Козацький літопис Григорія Граб'янки «Действия приземной и от начала кровавейшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского с поляками» багато уваги приділяє соціально-економічним аспектам походження українського козацтва, історії Визвольної війни проти Польщі, труднощам економічного розвитку у період «Руїни» (1663–1687). Наявність більше 50 списків літопису свідчить про його популярність в народі (Замлинський, 1992: 174). Описані в ньому події хронологічно охоплюють період з найдавніших часів до 1709 року, тобто до загибелі Г. Граб'янки під час одного із походів.

Найбільш повно історичні події, і зокрема економічні відносини в Гетьманщині в другій половині XVII ст. (до 1720 р.) висвітлені у літописі Самійла Величка («Летопись событий в Юго западной России в XVIII веке. Составитель Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720»). Через весь літопис проходять ці слова Самійла Васильовича Величка (1670–1728), що дало можливість наступним історикам характеризувати його як «безсумнівно українського патріота» (Кривошия, 2002: 1). У своєму 4-томному літописі автор, який тривалий час працював у генеральній військовій канцелярії, широко використовує різні історичні документи, трактати, інструкції,

царські грамоти. Опис подій у Гетьманщині він доводить до 1720 року. Літопис написаний барвистою мовою у стилі українського бароко. Величко не рідко вкладає в уста історичних діячів свої власні думки, а іноді складає для них цілі промови. Інший історичний твір – «Хроніка» українського просвітника, проповідника, історика, політика Феодосія Сафоновича, написана в Києві у 1672–1673 рр., є першою в Україні узагальнюючою працею, важливим історіографічним джерелом.

Місцеві та козацько-гетьманські літописи XVII–XVIII ст. є дуже цінними джерелами про історичні події в Україні напередодні, в ході та після Визвольної війни українців проти Польщі (1648–1657) про господарство, побут, грошовий обіг. Джерельна цінність кожного з них не однакова, але їх об'єднує спільна ідея – утворення і зміцнення козацько-гетьманської державності України, утвердження економічної незалежності та боротьба українських гетьманів за збереження автономії в умовах «Руїни» і наступу на права Гетьманщини з боку російських царів у XVIII ст.

Історію грошового обігу XVII–XVIII ст. сучасні історики та нумізмати поділяють умовно на два періоди: перший – із 1600 до 1648 р., тобто період, коли Україна перебувала в складі Речі Посполитої (до 1648 р.) та в грошовому обігу якої панували іноземні монети, переважно Польщі. Так, у добу польського короля Сигізмунда III (1587–1632) розширення торговельних відносин призвело до поширення на українських землях золотої та грубої срібної монети – дукатів і талерів з країн Західної Європи (Бакалець, 2004: 5–12). З'явилося чимало польських монет різних номіналів, зокрема, так звані срібні «орти», «вурти» (16–18 грошів), «шостаки» (6 грошів), «півтораки» (1,5 гроша) 1614–1627 рр. Останні дістали в Україні назву «чехів» і перебували в обігу до середини XVIII ст. (Дмитрієнко, 1998: 14).

Для великих фінансових операцій використовували золоті монети – дукати («червоні золоті»), венеціанські цехіни, голландські, іспанські та німецькі срібні талери, про які часто є згадки в українських літописах козацько-гетьманської доби.

Другий період розпочинається із початку Визвольної війни українців проти Польщі і триває із 1648 до 1764 р., тобто до знищення Катериною II (1696–1762) Гетьманщини. У цей період до грошового обігу Гетьманщини увійшли монети Яна II Казимира (1648–1668), Михайла Вишневецького (1669–1673), та Яна III Собеського (1674–1696). Основна грошова маса складалася зі срібних монет низької якості – золотих, так званих «злотувок» 1663–1666 рр. З офіційною вартістю у 30 грошів, мідні монети «соліди», 1656–1666 рр. (1/3 гроша), відомі в народі як «боратинки» (Дмитрієнко, 1998: 14). На Лівобережжі в цей час поряд із західноєвропейськими, перебували в обігу «московські монети» – 1 срібна копіяка, 1 рубель 1654 р та «єфимок з признаком» 1655 р., які карбувалися за правління царя Олексія Михайловича (1645–1682). Однак заходи Олексія Михайловича і Петра I (1689–1725) по витісненню в Україні іноземної монети не мали успіху. Остаточо російські монети та паперові гроші (введені Катериною II у 1769 р.) витіснили польську та західноєвропейську монету тільки наприкінці XVIII ст.

Ці та інші грошові одиниці часто згадуються в Львівському літописі, Острозькому літописці, літописах Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка та в місцевих актових книгах. Так, у Львівському літописі за серпень 1616 р. описано факт про полон князя Корецького турками та про допомогу (за викуп) ченців у його втечі до монастиря Святої гори: «Потом Корецкий просил іноків, аби его отпустили до Руськой земли, обещуючи їм нагороду не только от злата і серебра і грошей, але і маєтность міл дати. І отпустили его ченцем до границі і зняли з нього чернецтво і пустили його в мирських шатах, а сами вернулись» (Бевзо, 1971: 133). Мова в даному документі йде про великий викуп, який виплачувався золотими дукатами, срібними талерами та срібними грішми, як правило литовськими, які були кращої якості, ніж польські.

Постійні війни, які вела у XVII ст. Річ Посполита із Туреччиною, виснажували польську та українську економіку, піднімалися ціни на зерно та інші продукти харчування, а також поступово зростала вартість талера і дуката. Так, за свідченням відомого білоруського нумізмата В. Рябцевича видно, що якщо дукат у 1598 р. оцінювався в 58 срібних грошів, то у 1616 – в 75, у 1620 – в 120, у 1622 – в 140, в 1628 – в 160, у 1631 – в 165, у 1639 – в 178, в 1640 – 180, 1648 – близько 200 грошів (Рябцевич, 1977: 127). У Львівському літописі за 1620 рік записано: «по от’їзді королевськом дорожня почалася, гроші вгору пошли, щораз више. Таляри були по золотих 4, а червонії (золоті дукати вагою приблизно 3,5 г) по золотих 6, а жита колода по золотих 24» (Бевзо, 1971: 105). Під час Хотинської війни 1621 року, у якій активну участь приймали запорожці на чолі з кошовим отаманом Петром Сагайдачним, літописець наголошує: «Того ж року дорожняча була: жито по 12 злот, ячмінь по 8, а овес по 6...і у крамах все піднялося дорого» (Бевзо, 1971: 135). Злотом називали в Україні злотовий таляр, який карбувався у 1620–1622 рр. на монетному дворі Бидгоща (Польща), вартістю в 30 срібних грошів.

Велику небезпеку для населення, для торгівлі мали часті пожежі, які знищували будівлі, ярмарки і торги. Львівський літопис розповідає про одну із таких спустошливих пожеж: «1624 року Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок з крамами, при шкоді великой люде остали»

Є цікаві свідчення у літописі і про події Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. За 1648 р. є записи: «Хмельницький зо всею потугою, тоєж містом усім чинячи, аж під Львов притягнув ксюнженця Вишневецького гонячи, котрий пред его пристям з подгощим і Синівським (який володів великими маєтками у Старій Синяві та навколо Меджибожа на Поділлі) всі клейноти і золото і сrebro от міщан і кляшторів, і костелів, і церквей поотбирал на військо, обіцуючіся боронити Львова і не отступити міста і міщан. Втак же, скоро послашали о козаках і орді, поутікали: Вишневецький – до Замостя, другые – де хто могл. А Хмельницький, от міста на два крот сто тисяч червоних золотих дані узявши і залогу їм zostавивши, під Замостя потягнул». Цей великий викуп був використаний гетьманом для оплати за службу козацькому війську та союзникам – татарам.

Описуючи у своєму літописі період поширення у Гетьманщині російських порядків за гетьмана Івана Брюховецького (1663–1668), Григорій Граб’янка детально характеризує нововведені грошові та натуральні податки, запроваджені у 60-х роках XVII ст. Він пише: «Брюховецький привіз із собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна (1654) були воєводи). А саме в Гадяч, у Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурич та в інші. А від тих воєвод послані були прикажчики, тоді ж понаставляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податі. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п’ять золотих грошей, (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей (копа – лічильна одиниця в 60 грошів) та осмачку жита».

Навесні 1666 р. з Москви по всій Україні розіслали священників, і ті священники усіх людей у містах та селах переписали. Записали кожного – від художника до найбіднішого, записали скільки у кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи, угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори. І на все те податі понакладали. Це викликало народні бунти, повстання та перехід багатьох козаків (з Лівобережжя) до П. Дорошенка (1665–1676) на Правобережжя (Король, 2001: 147–148). І це було закономірно, адже добре відомо про те, що за

Б. Хмельницького козаки в Гетьманщині були повністю звільнені від податків на користь держави, вони виконували військову повинність і мали право на вільний розвиток промислів, торгівлі, на земельні угіддя та маєтності. Селяни також стали незалежними від шляхти хліборобами з правом вільного переходу у козацький чи міщанський стани. Вони були обкладені грошовими та натуральними податками, підлягали військовій полковій адміністрації. Селяни сплачували на користь Гетьманщини стації (переважно в срібній іноземній монеті), показенщину – податок на виробництво горілки, тютюнову десятину, мито за помел зерна в млині, мите за довіз і відвіз товарів. Міщани платили мито із заїжджих дворів, броварень, цегельень, лазень, «мостове», «вагове», «комірне», що йшло на утримання міських урядів і канцелярій. Міщани, козаки, купці одержали право вільно курити горілку, мед і пиво (Бакалець, 2004: 20).

Самійло Величко є автором першого систематичного викладу історії української держави. Літопис складається із чотирьох частин. У першій – він змальовує події 1648 – 1659 рр., окремими епізодами сягаючи 1720 р. Друга і третя частини охоплюють події і економічний розвиток Гетьманщини 1660–1686 рр. та 1687–1700 рр. Хоча зустрічаються окремі факти пізнішого періоду, наприклад, 1709 р. Вперше літопис був опублікований Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр. під назвою «Летопись событий в Юго-Западной России в 17 в.».

Величко з обуренням пише про турецько-татарське спустошення у 1677 р. України: «А коли їх кінних і піших зібралося під ту корогву величезне число, тоді він (султан), придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муроломних картерів, також пороків і різних куль превеликий достаток, узапасив їх до того усяким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигирин, а тоді під Київ» (Король, 2001: 150–151).

Самійло Величко у своєму літописі неодноразово звертається до характеристики грошових одиниць, які були поширені на грошовому ринку Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст. Зокрема, характеризуючи український грошовий ринок початку XVIII ст. він розповідає, що Петро I «после баталии Полтавской со Шведом монету старовечную Польскую со всей Малой России, тоестълевы, орлянки, чехи, полталярки, орты, тимфы, шостаки, шаги, чехи, осмаки й лядский со всей Малой России вывел и выгубил» (Котляр, 1974: 105) Літописець назвав найпоширеніші монети українського ринку XVII – початку XVIII ст. Не слід, як вважає відомий український нумізмат Микола Котляр, буквально, розуміти літописця: до жодних адміністративних дій примусового вилучення польської і взагалі західноєвропейської монети з українського обігу російська адміністрація не вдавалася, та це й неможливо було б зробити. Величко вірно вловив спрямованість політики Петра I, хоча перебільшив темпи витіснення іноземної монети російською (Котляр, 1981: 134).

Самійло Величко у літописі називає самі поширені в Україні грошові одиниці. Серед них: «леви» або «левки» – легкі срібні талери – левендальдери, переважно голландського карбування, із зображенням лева на всьому полі монети; орти – монети із срібла низької проби, вартістю 10 – на початку XVII ст., в середині століття – 18, 30 грошів – у кінці XVII ст.; тимфи (тинфи) – низькопробні польські білонові монети номіналом 30 грошів, які дорівнювали 1 польському золотому. Емісія тимфа відбувалася у м. Львові (1663), Бидгощі (1663–1666), Кракові (1663–1666). На лицьовому боці монети зображено монограму короля Яна II Казимира, на звороті – герби Польщі, Литви та королівського роду Вазів, а також позначення номіналу. Фактична вартість тимфа на Лівобережжі складала 12–15 грошів (Зварич, 1998: 857).

Про леви, тобто левендальдери, С. Величко згадує в описі майна Самойловича, після його скинення із гетьманства у 1687 році, а також про вміст скарбниці полковника

С. Палія: «Таляров чотириста і шестнадцять і чвертка (1/4 талера). Левов битих сорок і три». Курс же левів встановлювався в Лівобережжі для другої половини XVII ст. на основі зауваження С. Величка, зробленого при описі скарбниці Самойловича, яка в цей час ще не була розділена із державним скарбом Гетьманщини: «Леви поставивши по копі, як тоді ж билі». Тобто він дорівнював 60 литовських або 75 польських грошів (Котляр, 1974: 153).

Найпоширенішими в Україні були півторагрошовики, які українці часто називали «чехами». Це польська і литовська білонова монета номіналом в 1,5 гроша (у Німеччині випускали подібну монету з назвою «дрейпелькер»), яка дуже часто зустрічається у скарбах XVII ст. На Чернігівщині, Київщині й Поділлі «чехи» називали «півтора ком».

М. Котляр вважає, що «орлянками», які згадуються у літописі Величка, могли називатися гульдени чи флоріни з зображенням орла на все поле зворотної сторони. Їх вартість була близько 1/3 важкого талера²¹. «Шостаками» називали в Україні польську срібну монету (із другої половини XVII ст. білонової) номіналом 6 грошів. Назва «шаг» («трояк», «тройний гріші») – народна українська назва срібної польської монети в 3 гроша, яка в середині XVII ст. дорівнювала 2 російським срібним копійкам. З 1750 року в Російській імперії навіть почали випускати монету під назвою «шаг» вартістю в 2 копійки. Скоріше всього її випускали для населення Лівобережжя і Слобожанщини, яке звикло до польських шагів. Пізніше «шаг» – назва розмінних грошей Української Народної Республіки (1918), які випускались у вигляді поштових марок номінальною вартістю 10, 20, 30, 40, 50 шагів. 100 шагів = 1 гривні (Бакалець, 2003: 128).

«Осьмаком», який часто згадується у козацьких літописах та актових книгах, називали польський срібний гріш. 8 польських грошей дорівнювали 6–8 литовським, які містили більше чистого срібла. У 60-х роках XVII ст. осьмак коштував російську денгу. Як свідчать скарбові джерела, найпоширенішими дрібними грошовими одиницями в кінці XVII – на початку XVIII ст. на території Гетьманщини, були шостаки, шаги і чехи, які переважають над грошима (осьмаками). Так під 1678 р. Самійло Величко розповідає, як татари, котрі були при війську Ромадановського у компанії проти турок, настільки зuboжили, що продавали коней за ніщо («по шість шагів») (Величко, 1851: 560).

Великі торговельні операції на грошовому ринку Гетьманщини укладали переважно у талерах, золотих дукатах. Також у літописах часто зустрічаються грошові і лічильні одиниці – копа і золотий. Величко розповідає, що захоплені у полон під Жовтими Водами й Корсунем польські і литовські пани пообіцяли козакам великий викуп: «Многі з них по дві, по три, по чотири тисячі таляров битих» (Величко, 1851: 466). У літописі також є цікаві дані про багатства українських гетьманів і полковників, зокрема Величко використав офіційні дані перепису грошей та майна гетьмана І. Самойловича (1672–1787) та фастівського полковника С. Палія. Так, в описі майна І. Самойловича, яке було конфісковане на користь російського уряду, зафіксовано 22855 «таляров битих». Про опис скарбниці С. Палія у літописі читаємо: «В першому глечу розбитом дві тисячі шістдесят і два талярей битих... в другому, разбитом глеку тисяча двісті двадцять і п'ять талярей битих... в третьем глеку, цілом, тисяча двісті і п'ятнадцять талярей битих і полталяра... в четвертом – осімсот талярей битих без єдного» (Величко, 1864: 129–130). Назва «битий таляр» вживається переважно в Лівобережній Україні, що означало на думку М. Котляра карбований. Дещо пізніше, на початку XVIII ст., коли в Росії Петро I запровадив в обіг срібного рубля, який за якістю срібла і вагою (близько 28 г) не поступався західноєвропейському талеру, в Україні виникла своя назва рубльовика – карбованець. На гурті (ребрі) монети декілька десятиріч замість написів карбували косі нарізи (карби) з метою попередження обрізання кінців монети (Котляр, 1981: 156).

Дуже часто в козацьких літописах зустрічаються факти про використання у грошовому обігу Гетьманщини золотих та їх курс до російського рубля і західноєвропейських грошей. Так, за 1694 р. С.Величко наводить цікавий факт: у Києві продали двір поблизу Межигірського монастиря «за 700 золотих або за 140 рублів», що свідчить про те, що вартість 1 золотого була 20 срібних копійок (Величко, 1864: 130).

Іншою, стабільною одиницею на грошовому ринку стає золотий дукат, який в Україні у досліджуваній період називали «червоним золотом». В кінці XVII ст. дукат на українському ринку оцінювався у 180–200 грошів. За 1673 р. літопис Самовидця повідомляє, що під час російсько-турецької війни, яка проходила на території Молдови, турки послали у Крим до хана «аби зараз висилал орду у Волоську землю виганяти жолніров, а на кожного татарина по два червоних плати дал». У літописі Г. Граб'янки за 1676 р. є інший запис про сплату поляками туркам контрибуції у «тридесять тисящей червонцов» (Котляр, 1981: 156). Є в літописі С.Величка характеристика різних видів та номіналів дукатів. Він згадує угорські та італійські золоті дукати, а також монети номіналом у 2, 3, 5, 10 дукатів. Так, він описуючи скарбницю С. Палія пише, що в одній посудині «дукатов подвойних п'ятдесят сім», в другій було «дукатов подвойних п'ятьдесятьсѣм, а великих дукатов (5 червонців) п'ять, а поединкових сімнадцять» (Величко, 1864: 130). Наявність золотих дукатів у скарбах І. Самойловича, І. Мазепи, С. Палія, П. Полуботка свідчило про їх популярність серед великих українських вельмож та про їх широке використання на українському грошовому ринку. Як, правило, вони виконували функцію накопичення багатств, засобу для укладення великих торговельних угод і міжнародної торгівлі.

Червоний золотий довгий час дорівнював двом срібним талярам. У наведеному С. Величком описові майна І. Самойловича вказана тогочасна вартість дуката: «червоних золотих 22251... поставивши прето червоний, як тоді ж бивали, по 4 золотих» (Котляр, 1981: 158). Якщо перевести 4 польських злотих у талери, то виходить 2 талери, які дорівнювали одному золотому дукату.

Літописи, характеризуючи економіку та грошовий обіг початку XVIII ст., наголошують на домінуючій ролі у грошовому обігу Гетьманщини монет Речі Посполитої та західноєвропейських грошей, все частіше називають російські дрібні (денга та копійка) і важкі срібні монети – рублі, які ввів у грошовий обіг Петро І. Але як свідчать скарбові матеріали, досліджені М. Котляром, за цей період у Лівобережжі виявлено і досліджено серед 67 українських знахідок: 10 – у Правобережжі, 57 – у Лівобережжі. Майже кожний другий скарб, що містив російські монети і був захований до 1725 р., був переважно наповнений західноєвропейськими монетами, головним чином XVII ст. Тим самим ми можемо впевнитися в тому, що С. Величко перебільшив темпи витіснення західноєвропейської монети російською з українського ринку після Полтавської битви 1709 року (Котляр, 1971:152).

Важливими джерелами про щоденні будні української генеральної старшини, ціни на товари та послуги, грошові одиниці, які панували на грошовому ринку Лівобережжя у «Глухівський період» Гетьманщини є: «Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича 1717–1767 гг.» в 10 томах та «Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 гг.)».

У передмові до видання 1883 р. «Дневника Николая Ханенка» відомий історик і книговидавець О. Лазаревський зауважив, що «Дневник генерального харужаго Николая Ханенка» вместе с дневником Якова Марковича, представляют собой два важнейшие памятника для изучения истории Малороссии середины XVIII века, когда политическая жизнь этой страны начала терять свои самобытные формы и стала сливаться с общерусскою жизнью» (Ханенко, 1884: 3).

Грошова лічба Лівобережжя першої третини XVIII ст., як свідчать вищезгадані щоденники, досить складна: лічили і на литовський, і на польський лад. Як лічильні одиниці використовували копи, золоті, таляри та російські копійки і рублі. Це відображало стан тогочасного грошового ринку, в якому іноземна монета й система лічби були більш поширені, ніж російські.

Під 14 березня 1723 р. Я. Маркович у щоденнику записав: «Петру Калениченку до ярмарку борзенького далем на покупки грошей золотих 40», а 15 березня – інший запис: «Купил ем мёду ведёрок 7, по 8 зол. и 3 шага; купилем меди камень за 49 зол.» 3 січня 1724 р. Я. Маркович записав: «У полковника Кошелева с Миклашевским был и торг учинил с ним о крестьянине его за 50 рублей» (Маркович, 1893: 60).

Під 1724 р. Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «У Василя Дейнеки... отобравши 30 рублей, з тих то грошей 20 талер дал Адамові, а 30 талер ко мне сюда привезл» (Маркович, 1893: 89). Очевидно, що 50 талерів дорівнювали 30 рублям, а талер – 60 срібним копійкам. Такий самий курс талера визначає Маркович для 1725 р.: «Взяли 100 рублей і, з них вилічивши, дали 100 таляр церковних, а 200 золотих вйту» (Маркович, 1893: 188).

У письмових джерелах Лівобережної України найбільша кількість згадок про чехи – півторагрошовики припадає на першу чверть XVIII ст. Це збігається із свідченням нумізматичного матеріалу щодо найбільшого поширення чехів в обігу Лівобережжя згаданого періоду. Однак і в наступні два-три десятиріччя чехи залишалися однією з популярних монет українського ринку.

Під 1730 р. генеральний підскарбій Яків Маркевич записав у своєму щоденнику: «Деньги... вывезли к сестрі..., а імено 1000 р. й 3 мішки чехов» (Маркович, 1893: 232).

В Лівобережжі все частіше термін «талер» замінюють на «єфимок» – російську назву талера. Вже в 1730 р. Маркович зробив таку запис у щоденнику: «На нужди весільніє брата Марка Далем денег 200 р. і 70 єфімков» (Маркович, 1893: 233). За той же рік у щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка є ряд цікавих свідчень про ціни за товари та послуги у гетьманській столиці – Глухові. Так, 20 червня 1730 р. Ханенко записав у щоденнику: «За похорон утопленого человека дано 20 к., студентам інтермедіантам 1 р.»; 22 липня – «За ковпак – 25 к., за хустку, що в Рожку, 20 к.»; 24 липня – «Дал за коня вороного 8 рублей Михайлу Цигану, заплатил же 3 рубля, а 5 мне осталось» (Ханенко, 1884: 7–10). 25 червня 1731 року він зробив новий запис: «Взял за коня білого, торгом до пробы, 8 рублей, у войта новгородского Доморки. Мойсею Шевцю, комисару погарскому, дан конь гнедой в семи копах» (копа = 60 грошів). (Ханенко, 1884: 19).

Протягом 40–50-х років XVIII ст. щоденниках Я. Марковича і М. Ханенка все частіше згадуються російський рубель, піврубля (полтина), гривня (10 копійок), 5, 3, 2, 1 копійки, деньга (1/2 копійки) та полушка (1/4 копійки). Так за 3 листопада 1749 р. М. Ханенко зробив у своєму щоденнику такий запис: «Куплены завойковые 3 футри для Скоропадского за 82 р. 50 к., да две чемовые за 22 р., а для сина моего Василя одно завойковое за 27 р. 50 к. Для него-же три пары башмаков за 1 р. 50 к., сапоги 1 р. 30 к., две пары туфель чёрных 50 к., шесть пар черевиков дамских материальных (шелковых) по 40 к., шесть пар туфльов дамских же за 89 к, сапожки для сина Івана 35 к., для его туфли 17 к., башмаки 25 к., шнурка золотого за 22 2/4 к., за футлярик на зубочистку 12 к. Принесені деньги 100 р. изрентереи за октябрь месяц, из которых взяли оба по 20 р., а остальные 60 в расход держатимуться» (Ханенко, 1884: 458–459).

Все рідше згадуються в документах золоті (дукати), злоті (тимфи), талери, орти, шостаки, трояки, півтораки. Поняття «гроші» виступають як загальний еквівалент, а не грошова одиниця, яка панувала на українському грошовому ринку у XVII ст.

Підводячи підсумок вищесказаному автор переконаний, що українські літописи та щоденники генеральної старшини першої половини XVIII ст. є важливими письмовими джерелами для вивчення історичних подій часу визрівання, становлення, розвитку та занепаду української держави, започаткованої Б. Хмельницьким. Вони, хоча дуже фрагментарно, побічно, але наближають нас до духу часу XVII – XVIII ст., знайомлять із монетним матеріалом та особливостями грошового обігу України і зокрема Гетьманщини (1648–1764).

Література:

- Бакалець, 2005 – *Бакалець О.А.* Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. // СІД: 36. наук. праць: У 2-х част. Київ: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. Число 12. Част. 2. С. 143–155.
- Бакалець, 2004 – *Бакалець О.А.* Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часу гетьмана Б. Хмельницького // Науковий збірник ВДПУ, ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VII. Вінниця, 2004. С. 18–25.
- Бакалець, 2003 – *Бакалець О.А.* Малий історично-нумізматичний довідник. Бар, 2003. 128 с.
- Бевзо, 1971 – *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Київ: Наукова думка, 1971. С. 105–135.
- Величко, 1851 – *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Т. II. Киев, 1851. 560 с.
- Дмитрієнко, 1998 – Гроші в Україні: Факти і документи / М.Ф. Дмитрієнко, В.М. Литвин, В.А. Ющенко, Л.В. Яковлева. Київ: ARK-UKRAINE, 1998. 456 с.
- Дзиря, 2000 – *Дзиря І.* Історіографічні дослідження в Україні // Спеціальні історичні дисципліни. Число 5. Вип. 5. Ч. 1. Київ: Стило, 2000. С. 80–85.
- Маркович, 1893 – Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.) // Киевская старина. Ч. 1. 1717–1725. 329 с.
- Зварич, 1998 – *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. Тернопіль–Львів: «Тернопіль», Львівський ДУ ім. І. Франка, 1998. 464 с.
- Замлинський, 1992 – *Замлинський В.В., Дмитрієнко М.Ф., Балабушевич Т.А.* Спеціальні історичні дисципліни. Київ: Наукова думка, 1992. 386 с.
- Калакура, 2003 – Історичне джерелознавство / Я.С. Калакура., І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. Київ, 2003. С. 353.
- Король, 2001 – *Король В.Ю.* (укладач). Історія України. Документи і матеріали. З літопису Григорія Граб'янки. Київ, 2001. С. 147–148.
- Котляр, 1974 – *Котляр Н.Ф.* Кладоискательство и нумизматика. К.: Наукова думка, 1974. 165 с.
- Котляр, 1981 – *Котляр М.Ф.* Нариси історії і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. 240 с.
- Котляр, 1971 – *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 175 с.
- Кривошея, 2002 – *Кривошея В., Леяк О.* Особистість та світогляд Самійла Величка // Історія України. 2002. № 16. С. 1–15.
- Рябцевич, 1977 – *Рябцевич В.Н.* О чём рассказывают монеты. Минск: Народная асвета, 1977. 204 с.
- Ханенко, 1884 – *Ханенко М.* Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка 1727-1753 гг. Київ: Типография Т.Г. Корчака-Новицкого, 1884. 520 с.
- Шуст, 2000 – *Шуст Р., Підкова І.* Довідник з історії України (А-Я). Київ: Наукова думка, 2000. С. 419.

References:

- Bakalets, 2005 – *Bakalets O.A.* Taler v hroshovomu obihu Ukrainy kintsia XVI – pershii chverti XVIII st. [Thaler in monetary circulation of Ukraine at the end of the 16th – the first quarter of the 18th century] // SID: Zb. nauk. prats : U 2-kh chast. Kyiv: NANU. In-t istorii Ukrainy, 2005. Chyslo 12. Chast. 2. S. 143–155. [in Ukrainian]
- Bakalets, 2004 – *Bakalets O.A.* Orhanizatsiia finansovoi spravy ta sprobа karbuvannia vlasnykh monet za chasu hetmana B. Khmelnytskoho [Organization of financial affairs and an attempt to mint one's own coins during the time of Hetman B. Khmelnytskyi] // Naukoviy zbirnyk VDPU, im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia. Vyp. VII. Vinnytsia, 2004. S. 18–25. [in Ukrainian]
- Bakalets, 2003 – *Bakalets O.A.* Malyy istorychno-numizmatychnyy dovidnyk [Small historical and numismatic guide]. Bar, 2003. 128 s. [in Ukrainian]
- Bevzo, 1971 – *Bevzo O.A.* Lvivskiy litopys i Ostrozkiy litopysets [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle]. Kyiv: Naukova dumka, 1971. S. 105–135. [in Ukrainian]
- Velychko, 1851 – *Velychko S.* Letopys sobytii v Yuho-Zapadnoi Rossii v XVII v. [Chronicle of events in Southwestern Russia in the 17th century]. T. II. Kyiv, 1851. 560 s. [in Russian]
- Dmytriienko, 1998 – Hroshi v Ukraini: Fakty i dokumenty [Money in Ukraine: Facts and documents] / M.F. Dmytriienko, V.M. Lytvyn, V.A. Yushchenko, L.V. Yakovlieva. Kyiv: ARK-UKRAINE, 1998. 456 c. [in Ukrainian]

- Dzyria, 2000 – *Dzyria I.* Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine] // Spetsialni istorichni dystsypliny. Chyslo 5. Vyp. 5. Ch. 1. Kyiv: Stylos, 2000. S. 80–85. [in Ukrainian]
- Markovych, 1893 – *Dnevnyk heneralnoho podskarbyia Yakova Markovycha (1717–1767 hh.)* [Diary of the general treasurer Yakov Markovych (1717–1767)] // Kyevskaia starina. Ch. 1. 1717–1725. 329 s. [in Russian]
- Zvarych, 1998 – *Zvarych V., Shust R.* Numizmatyka. Dovidnyk [Numismatics. Directory]. Ternopil–Lviv: «Ternopil», Lvivskiy DU im. I. Franka, 1998. 464 s. [in Ukrainian]
- Zamlynskyi, 1992 – *Zamlynskyi V.V., Dmytriienko M.F., Balabushevych T.A.* Spetsialni istorichni dystsypliny [Special historical disciplines]. Kyiv: Naukova dumka, 1992. 386 s. [in Ukrainian]
- Kalakura, 2003 – *Istorychne dzhereloznavstvo* [Historical source studies] / Ya.S. Kalakura., I.N. Voitsekhivska, B.I. Korolovtain. Kyiv, 2003. S. 353. [in Ukrainian]
- Korol, 2001 – *Korol V.Yu.* (ukladach). Istoriiia Ukrainy. Dokumenty i materialy. Z litopysu Hryhoriia Hrabianky [History of Ukraine. Documents and materials. From the annals of Grigory Hrabianka]. Kyiv, 2001. S. 147–148. [in Ukrainian]
- Kotliar, 1974 – *Kotliar N.F.* Kladoyskatelstvo i numyzmatyka [Treasure hunting and numismatics]. Kiev: Naukova dumka, 1974. 165 s. [in Russian]
- Kotliar, 1981 – *Kotliar M.F.* Narysy istorii i lichby monet na Ukraini XIV – XVIII st. [Essays on the history and numbering of coins in Ukraine of the 14th – 18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 1981. 240 s. [in Ukrainian]
- Kotliar, 1971 – *Kotliar M.F.* Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu [Money circulation on the territory of Ukraine in the era of feudalism]. Kyiv: Naukova dumka, 1971. 175 s. [in Ukrainian]
- Kryvoshyia, 2002 – *Kryvoshyia V., Leliak O.* Osobystist ta svitohliad Samiila Velychka [Personality and outlook of Samiilo Velichko] // Istoriiia Ukrainy. 2002. № 16. S. 1–15. [in Ukrainian]
- Riabtsevych, 1977 – *Riabtsevych V.N.* O chom rasskazyvaiut monety [What do the coins say]. Mynsk: Narodnaia asveta, 1977. 204 s. [in Russian]
- Khanenko, 1884 – *Khanenko M.* Dnevnyk heneralnoho kharuzhago Nykolaia Khanenka 1727-1753 hh. [Diary of General Haruzhago Nikolay Khanenko 1727-1753]. Kyiv: Typohrafiia T.H. Korchaka-Novytskoho, 1884. 520 s. [in Russian]
- Shust, 2000 – *Shust R., Pidkova I.* Dovidnyk z istorii Ukrainy (A-Ya) [Handbook on the history of Ukraine (A-Z)]. Kyiv: Naukova dumka, 2000. S. 419. [in Ukrainian]

DOI:doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.16

NAZARA.KOTELNYTSKYI

Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University
named after academician Yu. Bugai(Ukraine)

**WORKS OF THE BROTHERS N. AND G. VOLK-KARACHEVSKY AS A SOURCE FROM THE HISTORY
OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF UKRAINE(60-80th
XIXcentury)**

Abstract. *The article analyzes the creative heritage of members of the opposition aristocratic front of northern Ukraine – the works of the brothers N. and G. Volk-Karachevsky, the absolute majority of which are being introduced to international scientific circulation for the first time. The author comes to the conclusion that the discovered set of works of the brothers N. and G. Volk-Karachevskyi is a unique primary source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century). The main issues of N. Volk-Karachevskyi's works were the development of public education and the progress of agriculture. Nikodym Nikodymovych insisted on the priority free education of the poorest strata of the population – the peasantry, especially former serfs. In the field of agricultural production, the well-known liberal advocated the imperatives of urgent irrigation of the land fund of the Russian Empire, the formation of a purposeful strategy of Zemstvo institutes to improve the economic situation of the peasantry, the introduction of the positions of Zemstvo agronomists and technicians with appropriate official status and financial support, a strategic reference point for the perspective of the union of the peasantry, the liberal nobility and democratic intelligentsia in the struggle against the regime of Russian absolutism. The small number of publications by H. Volk-Karachevskyi were devoted to the problems of the development of the agricultural industry, which were little known at that time. The oppositionist insisted on the need to borrow the progressive experience of the countries of Western Europe, such as France, where a powerful system of agricultural education was built: from primary and higher education institutions to specialized scientific institutions. It is necessary to note separately the manifestation of the national enzyme in the journalism of the authors. Articulated allusions to the history of the statehood of the so-called Little Russia - the imperial name of a part of Ukrainian ethnic lands; their past economic and industrial glory; careful, but transparent wishes regarding the use of the dominant language in the territory of northern Ukraine, clearly indicate that the ethnic component occupied not the last place in the programatics of the researched current of the liberation movement in the Russian Empire of the second half of the 19th century. In general, the discovered works of the brothers N. and G. Volk-Karachevsky clearly reflect the social program of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank and illustrate the political and ideological imperatives of the opposition aristocratic front of the region.*

Keywords: Nikodym Volk-Karachevskyi, Gryhoriy Volk-Karachevskyi, journalism, Zemstvo liberal movement.

Citation. Kotelnitskyi N.A. Works of the brothers N. and G. Volk-Karachevsky as a source from the history of the ZemstvoLiberal Movement in the North of the Left-bank of Ukraine(60-80th XIXcentury). *Sumskiy istoriko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXIX 2022. Pp.16-24. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.16

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Н.А.

Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая (Україна)

**ПРАЦІ БРАТІВ Н. І Г. ВОЛК-КАРАЧЕВСЬКИХ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО
ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (60-80 роки ХІХ ст.)**

Анотація. У статті аналізується творчий спадок членів опозиційної аристократичної фронди північної України – праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу. Автор приходиться до висновку про те, що виявлений комплекс праць братів Н. та Г. Волк-Карачевських є унікальним першоджерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 1860-1880 років. Головними питаннями робіт Н. Волк-Карачевського стали розвиток народної освіти і поступ сільського господарства. Никодим Никодимович наполягав на першочерговій безоплатній освіті найбільшій верстві населення – селянства, особливо колишніх кріпаків. У галузі аграрного виробництва відомий ліберал відстоював імперативи термінового зрошення земельного фонду Російської імперії, формування цілеспрямованої стратегії земських інститутів щодо покращення економічного становища селянства, впровадження посад земських агрономів і техніків з відповідним службовим статусом і фінансовим утриманням, стратегічний орієнтир на перспективу союзу селянства, ліберального дворянства та демократичної інтелігенції у боротьбі проти режиму російського абсолютизму. Малочисельні публікації Г. Волк-Карачевського були присвячені маловідомим на той час проблемам розвитку сільськогосподарської промисловості. Опозиціонер наполягав на необхідності запозичення прогресивного досвіду країн Західної Європи, наприклад Франції, де була побудована потужна система аграрної освіти: від початкових та вищих закладів освіти до профільних наукових установ. Окремо потрібно відзначити прояв національного ферменту у публіцистиці авторів. Артикульовані натяки на історію державності так званої Малоросії – імперської назви частини українських етнічних земель; їх минулу господарську та виробничу славу; обережні, але прозорі побажання щодо використання панівної мови на території Північної України, яскраво свідчать про те, що етнічний компонент займав не останнє місце у програмуванні досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії другої половини ХІХ ст. У цілому, виявлені праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських виразно відображають соціальну програму земської ліберальної партії Північного Лівобережжя та ілюструють політико-ідеологічні імперативи опозиційної аристократичної фронди краю.

Ключові слова: Никодим Волк-Карачевський, Григорій Волк-Карачевський, публіцистика, земський ліберальний рух.

Цитування. Котельницький Н.А. Праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 роки ХІХ ст.) // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.16-24. DOI:doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.16

Історія земського лібералізму північної України належить до маловідомих та малодосліджених проблем української історичної науки. У зв'язку з цим, виявлення та запровадження до міжнародного наукового обігу історичних першоджерел має вагоме значення, оскільки дозволяє дослідникам сформувати необхідний джерельний корпус та відповідний інструментарій дослідження цієї течії визвольного руху у Російській імперії другої половини ХІХ ст. Яскравим прикладом у цьому відношенні є багатий творчий спадок, джерела особового походження, які належать перу яскравих

представників опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя – Никодима Никодимовича Волк-Карачевського (1829-1913) та Григорія Никодимовича Волк-Карачевського (1831-1914).

Українська історична наука має у своєму активі декілька досліджень загального характеру, у яких на базовому рівні викладені основні віхи політичної історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії (Жиленкова, 2000; Мойсієнко, 1999; Редькіна, 2002). Однак, джерельна база для всебічного і широкомасштабного вивчення вказаної течії у визвольному русі у Російській імперії другої половини ХІХст. ще не сформована. У попередніх працях ми вже розпочали процедури впровадження до міжнародного наукового обігу корпусу публіцистичних творів, які були написані та опубліковані на сторінках демократичних засобів масової інформації згаданими репрезентантами прогресивного соціуму регіону (Котельницький, 2019). Цією публікацією ми завершуємо розпочату справу.

Оскільки вивчення життєвого шляху братів не є предметом цього дослідження, лаконічно повідомимо основні віхи біографії визначних політичних діячів регіону. Династія Волк-Карачевських походить з аристократичної корпорації Білорусі, зокрема – нобілітету Мінської губернії. Після того, як родина переїхала на постійне місце проживання до с. Британи Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де був придбаний маєток, Никодим Никодимович навчався у Ніжинській гімназії, а потім у 1852р. закінчив славетний Ніжинський юридичний ліцей, отримавши бюрократичний чин, що давав право на кар'єру державного службовця. До 1861р. перебував на державній службі у білоруських губерніях Російської імперії. З 1861р. – мировий посередник у Борзнянському повіті та акцизний наглядач у Ніжинському повіті Чернігівської губернії. У 1866р. отримав титул колезького асесора, що надавало йому право обиратися на посаду мирового судді. З 1868 по 1907рр. обирався гласним Борзнянського повітового земського зібрання, очолював Борзнянську повітову земську управу, обирався депутатом Чернігівського губернського земського зібрання, був членом Чернігівської губернської земської управи. Помер у власному маєтку у с. Британи 26 вересня 1913р. (Рахно, 2018).

Григорій Никодимович народився у с. Британи Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Навчався у Ніжинській гімназії, у 1853р. закінчив Ніжинський юридичний ліцей, отримавши відповідний бюрократичний статус, який відкрив шлях кар'єрі державного службовця. З 1854р. обіймав посади у різних інституціях Чернігівської губернії, зокрема служив мировим посередником, обирався мировим суддею Борзнянського округу. З 1868 по 1907рр. обирався гласним Борзнянського повітового земського зібрання та Чернігівського губернського земського зібрання, очолював Борзнянську повітову земську управу. З 1874 по 1878, та з 1881 по 1885рр. обирався мировим суддею Чигиринського округу Київської губернії. Помер у родинному маєтку с.Британи 9 жовтня 1914р. (Рахно, 2017). Обидва брати зробили подвижницький, неоціненний внесок у розвиток місцевого самоврядування північної України другої половини ХІХ – початку ХХст., залишивши нащадкам дорогоцінний спадок – численний публічний епістолярій.

Однією з провідних тем робіт братів Волк-Карачевських була проблема народної освіти. Наприклад, у 1888р. Никодим Никодимович опублікував лаконічний звіт про свою інспекцію земських шкіл у Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Відомий прогресист прийшов до наступних висновків: учбові заклади повіту не завжди виконують нормативні норми кількості учнів в одному класі; рівень успішності учнів не завжди корелюється з відповідною звітною документацією, тому інструмент інспекцій повинен стати постійним; є очевидні проблеми з учбовими програмами шкіл – якщо по релігійним дисциплінам все у нормі, то інші програми потребують уніфікації вимог та оцінювання, адже, наприклад, діти краще читають і пишуть тексти на церковнослов'янській мові,

ніж на державній мові імперії – російській; до школи потрібно приймати учнів з 9 років, оскільки чим старше діти, тим більші успіхи у навчанні; для попередньої підготовки до школи та удосконалення отриманих знань необхідно відкривати вечірні класи; є сенс у підтримці ініціатив Чернігівської губернської земської управи щодо розвитку у земських школах краю спеціалізованої аграрної освіти, оскільки сільське господарство є фундаментом економіки регіону.

Окремий акцент Н. Волк-Карачевський зробив на аспекті соціального складу контингенту земських шкіл повіту. Ліберал відзначив, що більшість учнів – 63%, складають нащадки державних селян та «малоросійського козацтва». Як відомо, вказані прошарки населення мали статусні переваги у порівнянні з колишніми рабами поміщиків. При цьому кількість дітей колишніх кріпаків не перевищує 25%. Подібні тенденції, на переконання опозиціонера, були неприпустимим явищем для нової, демократичної доби в історії Російської імперії. Відтак, діяч наполягав на тому, що земські інституції повинні робити усе можливе, аби забезпечити освіту саме найбіднішого стану провінційного соціуму – нащадків поміщицьких селян, майбутніх земських виборців (Волк-Карачевский, 1888: 140-145).

Зауважимо, що й у майбутньому Н. Волк-Карачевський звертав увагу на питання народної освіти. Як обраний член училищної ради Борзнянського повіту від земських інститутів, займався статистичним дослідженням функціонування земських шкіл регіону (Волк-Карачевский, 1901). Висловлювався діяч і з приводу життєдіяльності земської системи медичної допомоги населенню, ратуючи за системне розширення мережі дільничних закладів, штату земських службовців - медичних працівників та збільшення фінансування системи з бюджету Борзнянського повітового земства (Волк-Карачевский, 1890).

Ключовим питанням праць Н. Волк-Карачевського була проблема розвитку сільського господарства (Волк-Карачевский, 1891). Наприклад, у черговому зі своїх «Писем из деревни», він звернув увагу громадськості на пекуче питання забезпечення населення стратегічними запасами продовольства. Справа у тому, що наприкінці 80 – на початку 90 років XIX ст. Російська імперія пережила кілька хвиль катастрофічного неврожаю зернових і пов'язаних з цим проявів голоду у землеробських провінціях держави. Верховна влада та консервативна правляча бюрократія не посоромились у запалі політичних диспутів звинуватити у цьому ліберальну опозицію країни, за вимогами якої резерви хліба були конвертовані у грошовий еквівалент, а статистичні дослідження буцімто обминули увагою це питання. Нахабні та необгрунтовані докори центральної влади викликали справедливе обурення члена опозиційної аристократичної фронди краю. Аналізуючи ситуацію, Н. Волк-Карачевський зазначив, що головною помилкою ліберальних земців північної України у сфері продовольчого питання був той факт, що ліберали пішли на свідомий ризик і залишили частину продовольчого капіталу Борзнянського повіту у фінансових установах волосних правлінь, зокрема профільних касах та своєчасно не надіслали вимогу про перерахунок коштів до банківських інститутів Північного Лівобережжя на депозитні рахунки під вигідний комерційний відсоток, який гарантував стабільний прибуток. Довіра волосним урядникам у провінції у черговий раз закінчилась глибоким розчаруванням – абсолютна більшість фінансового ресурсу була розкрадена корупційними ділками, а формально винними опинились земські ліберали.

Провінційні посадовці віддали продовольчий капітал під високі 12% річних у заставу місцевим комерсантам та ще й під офіційні гарантії волосного правління. Катастрофічна неосвіченість більшості селянства у такій ситуації зіграла фатальну роль – колишніх кріпаків по суті у черговий раз обікрали та залишили напризволяще в умовах

загибелі від голоду. У результаті проведених Олександром III Контрреформ, влада у регіонах та провінції перейшла до відвертих реакціонерів, для яких корупційні дії стали просто нормою життя. За таких обставин гостра нестача стратегічних продовольчих резервів стала логічним фіналом прорахунків. Н. Волк-Карачевський відзначив, що у нових реаліях державного життя та повної політичної реставрації ліберальні земці не могли узяти на себе відповідальність за такий стан справ, адже втратили будь-який вплив на місцеві адміністрації, а саме у волості формувалися запаси продовольства.

Никодим Никодимович сенсаційно для того часу заявив, що влада неспроможна буде вирішити продовольчу проблему, якщо тільки Малоросія як Богом благословенна країна(!!!) знову не стане вільною житницею Російської імперії, яка з давніх давен годує усе населення держави. Крім вказаної фундаментальної умови, імперія потребує розвитку аграрної науки та інтенсивного сільськогосподарського виробництва. Прогресивний аристократ констатував, що бувші рабовласники – консервативний нобілітет, не будуть мати жодного бажання йти шляхом розвинених країн Заходу, а оберуть паліативний, «пруський варіант» розвитку аграрної економіки і цілком будуть задоволені широкомасштабними виплатами орендних трансакцій, ставши, по факту, банальними провінційними «рантьє» за французьким зразком.

Н. Волк-Карачевський наголошував, що терміново потрібно займатися зрошенням земельного фонду Північного Лівобережжя. Посіви, особливо зернових культур, необхідно локалізувати поблизу лісових насаджень, захистити їх від шкідників і зайвої вологості плантаціями лози та верби, які абсорбують зайве і залишають землі тільки корисне. Никодим Никодимович заявив, що земські інституції зобов'язані почати роботу щодо якісного покращення економічного становища основи держави – селянського стану. Поява посад земських агрономів, започаткування традиції з'їздів сільських господарів, заснування сільськогосподарських бюро при повітових та губернських земських управах є перспективними ініціативами земських лібералів, які однозначно заслуговують підтримки і дають надію на майбутнє (Волк-Карачевський, 1892а).

Писав Н.Волк-Карачевський і про важливість боротьби сільських господарів з різноманітними шкідниками, зокрема небезпечними комахами. Земський ліберал заявив, що масове вирубування лісового фонду поступово перетворює Полісся в «азіатську пустелю», де домінують піщані ґрунти, які провокують появу нашествия сарани. Автор наполягав на тому, що боротьбою зі шкідниками повинні зайнятися земські зібрання, адже селянство неспроможне самотужки вирішити цю проблему. Повітові та губернська земські управи, прошарок найманих земських службовців, за дорученням зібрань, повинні допомогти селянам в ідентифікації шкідників та розробці методології боротьби з ними, оскільки ні органи селянського самоврядування, ні волосні правління, ні представники релігійних осередків жодним чином не здатні вирішити цю проблематику: різного роду церковні акції та громадські збори не досягають мети, бо ані духовенство, ані провінційні дрібні бюрократи взагалі не бажають завантажувати себе подібними питаннями і брати на себе відповідальність за їх вирішення. Член опозиційної аристократичної фронди особливо наголошував на тому, що згадані репрезентанти провінційної світської та клерикальної влади, у силу відсутності бажання мати «зайвий клопіт», зовсім не інформували місцеве населення про появу суспільно небезпечних ексцесів – епідемій, специфічних хвороб, нашествия шкідників. Перемагав класичний принцип чиновника: «немає проблеми – нема зайвої роботи». Навіть якщо місцева влада вдавалася до заходів, щоб розв'язати проблеми, селянство дуже скептично ставилось до цього – рефлексі станового суспільства Російської імперії нікуди не поділись, особливо на рівні взаємовідносин однієї парафії Російської Православної Церкви.

Оптимальним виходом зі становища, що склалося, Никодим Никодимович вважав широкомасштабне розширення «армії» професійних найманих земських службовців, наприклад запровадження профільних спеціалізованих посад земських агрономів та аграрних техніків, компетенція яких буде починатися з функцій сільськогосподарського нагляду, як агентів повітових та губернських управ. Вказані посадовці будуть зобов'язані здійснювати спостереження за станом земельного фонду краю, інформувати та надавати всебічні консультації селянству з проблем ведення прогресивного господарювання, у міжсезонні періоди аграрного виробництва забезпечувати земельний фонд регіону виконанням комплексу профілактичних технічних процедур, спрямованих на відновлення родючості, появи якісних пасовищ для скотарського парку.

Н. Волк-Карачевський особливо вказав на те, що абсолютна більшість селянства прислухається до рекомендацій та порад саме земських службовців, оскільки вони не належать до більшості панівної, консервативно-аристократичної корпорації держави. Селяни сплачують податки задля існування і життєдіяльності органів земського самоврядування, а тому вони для них ближче, ніж колишні господарі-рабовласники. Для більшої частини селянської верстви, в їх очах – земські службовці такі ж самі наймані працівники, як і вони, наймані селяни у колишніх поміщиків. На глибоке переконання представника земської ліберальної партії, саме цією світоглядною метаморфозою неодмінно зобов'язані скористатись члени опозиційної фронди та представники прогресивної громадськості: у найближчому майбутньому, як він вважав, тандем селянства та демократичного дворянства призведе до формування дуже перспективного політичного союзу, який буде здатен реально опонувати відсталому, реакційному режиму російського абсолютизму (Волк-Карачевський, 1892b).

Окрему увагу Н. Волк-Карачевський звернув на дослідження передумов неврожаю 1891 р. у Російській імперії та поширення голоду серед селянства. Опозиціонер, посиляючись на заклик монархії Романових щодо вивчення причин аграрної катастрофи та експертні висновки Вільного імператорського економічного товариства, сформулював власні, суб'єктивні резюме.

Никодим Никодимович заявив, що потрібно чітко на законодавчому рівні визначити терміни сплати податків колишніми кріпосними селянами, оскільки цінова кон'юнктура на аграрну продукцію протягом календарного року зазнає суттєвих змін. Необхідно затвердити регламенти торгівельної діяльності на території північної України: визначити методологію та форми фінансових розрахунків, розробити порядок стягнення податків, зборів, мита та особливо формування продовольчих резервів. Це завдання повинні виконати повітові земські установи, адже вони найкраще знають місцеві умови і населення. Довіряти цю справу волосним правлінням і старшинам немає жодного сенсу: ці провінційні чиновники за наказами земських начальників грабують селянство під виглядом стягнення податків навіть там, де взагалі не було продовольчих запасів. Реквізований хліб реалізують шляхом торгівельних корупційних оборудок. Н. Волк-Карачевський зауважив, що без прийняття загальноімперського закону про продовольчу справу ситуація на краще не зміниться.

Відомий ліберал зазначив, що органам земського самоврядування потрібно контролювати якість сільськогосподарської техніки у регіоні, всебічно допомагати селянству шляхом закупівлі прогресивних, сучасних одиниць знарядь виробництва, переважно європейського виробництва, звісно уникаючи зловживань з торгівельними націнками при неякісній продукції. Проблеми з якістю посівного матеріалу можна вирішити на з'їздах сільських господарів, оскільки як землевласники так і землероби однаково зацікавлені у передових результатах своєї діяльності, спільній взаємовигідній співпраці.

Оскільки головною причиною голоду 1891р. було визнано критичну посуху, яка панувала в усіх землеробських регіонах Російської імперії, Н. Волк-Карачевський зазначив, що фронтальне зрошення земельного фонду держави може стати порятунком аграрного сегменту економіки. У якості тимчасового заходу можуть підійти ранні посіви озимих культур, адже чорнозем найбільше страждає від нестачі вологи і відтак його економічна цінність втрачається (Волк-Карачевський, 1894).

Як відомо, брат Н. Волк-Карачевського – Григорій Никодимович публікувався значно рідше. Тим не менше невелика низка його робіт заслуговують уваги. Зокрема, Г. Волк-Карачевський власною публіцистикою привернув увагу громадськості до проблем розвитку сільськогосподарської промисловості. Ліберал констатував, що успіх будь-якої справи залежить від рівня розвитку культури та освіти більшості соціуму держави. На жаль, у Російській імперії більшість населення – селянство, дуже відстало у своєму розвитку у порівнянні зі своїми колегами з країн цивілізованого Заходу. Відтак, тільки реформи та модернізація випереджаючого характеру врятує самодержавство Романових, особливо у галузі промисловості.

Григорій Никодимович сміливо наводив приклад Західної Європи, зокрема Франції, де була побудована цілісна система аграрної освіти, починаючи з мережі початкових закладів, спеціалізованих одиниць вищої освіти і завершуючи низкою профільних наукових інститутів, у яких не тільки вивчався найкращий світовий досвід сільськогосподарського виробництва та формувалася система рекомендацій для власних аграріїв, а й проходили апробацію новітні прогресивні одиниці аграрної техніки та процеси навчання місцевих виробників.

Російській імперії в особі Міністерства землеробства повинна запозичити цей передовий досвід, вивчити та творчо застосувати його, звичайно, з урахуванням регіональних і місцевих особливостей країни. Григорій Никодимович наполягав, що наукові інституції Російської імперії повинні організувати за допомогою органів земського самоврядування ряд спеціалізованих з'їздів аграріїв, де робочою повинна бути мова, яка є панівною у конкретному регіоні (Волк-Карачевський, 1903).

Резюмуючи викладене зазначимо, що виявлений нами комплекс праць братів Н. та Г. Волк-Карачевських є унікальним першоджерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 1860-1880 рр. Публічний епістолярій членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя був присвячений доволі широкому колу проблем життєдіяльності соціуму регіону.

Головними питаннями робіт Н. Волк-Карачевського стали розвиток народної освіти і поступ сільського господарства. Никодим Никодимович наполягав на першочерговій безоплатній освіті найбільшій верстві населення - селянства, особливо колишніх кріпаків. У галузі аграрного виробництва відомий ліберал відстоював імперативи термінового зрошення земельного фонду Російської імперії, формування цілеспрямованої стратегії земських інститутів щодо покращення економічного становища селянства, впровадження посад земських агрономів і техніків з відповідним службовим статусом і фінансовим утриманням, стратегічний орієнтир на перспективу союзу селянства, ліберального дворянства та демократичної інтелігенції у боротьбі проти режиму російського абсолютизму.

Дослідивши передумови та причини голоду 1891р., Н. Волк-Карачевський вказав на шляхи подолання його наслідків та неможливості повторення трагедії у майбутньому: акцентував увагу на потребі законодавчого впорядкування стягнення податків з селянства, всебічної регламентації торгівельної діяльності, запобіганні корупції при закупівлі модерної техніки, інтенсифікації аграрного сектору економіки.

Малочисельні публікації Г. Волк-Карачевського були присвячені маловідомим на той час проблемам розвитку сільськогосподарської промисловості. Опозиціонер наполягав на необхідності запозичення прогресивного досвіду країн Західної Європи, наприклад Франції, де була побудована потужна система аграрної освіти: від початкових та вищих закладів освіти до профільних наукових установ.

Окремо потрібно відзначити прояв національного ферменту у публіцистиці авторів. Артикульовані натяки на історію державності так званої Малоросії – імперської назви частини українських етнічних земель; їх минулу господарську та виробничу славу; обережні, але прозорі побажання щодо використання панівної мови на території північної України, яскраво свідчать про те, що етнічний компонент займав не останнє місце у програматиці досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії другої половини XIX ст.

У цілому можемо констатувати, що виявлені праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських виразно відображають соціальну програму земської ліберальної партії Північного Лівобережжя та ілюструють політико-ідеологічні імперативи опозиційної аристократичної фронди краю.

Література:

Волк-Карачевский, 1888 – *Волк-Карачевский Н.* Отзывы о земских школах Борзенского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №9-10. С. 131-145.

Волк-Карачевский, 1890 – *Волк-Карачевский Н.* Корреспонденция «Земского врача» из Борзенского уезда // Черниговские губернские ведомости. №83. 21 октября. Часть неофициальная. С. 3.

Волк-Карачевский, 1891 – *Волк-Карачевский Н.* Борзенский уезд Черниговской губернии. Корреспонденция «Земледелия» // Черниговские губернские ведомости. №97. 8 декабря. Часть неофициальная. С. 3.

Волк-Карачевский, 1892а – *Волк-Карачевский Н.* Письма из деревни // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №6-7. С. 59-89.

Волк-Карачевский, 1892б – *Волк-Карачевский Н.* Письма из деревни // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №12. С. 75-91.

Волк-Карачевский, 1894 – *Волк-Карачевский Н.* Письма из деревни // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №2-3. С. 81-82.

Волк-Карачевский, 1901 – *Волк-Карачевский Н.* Сведения о шести земских школах Борзенского уезда от члена училищного совета (по выбору от земства) // Журналы Борзенского уездного земского собрания очередной сессии 1901 года. Чернигов: Земская типография. С. 165-170.

Волк-Карачевский, 1903 – *Волк-Карачевский Г.* По поводу мер к поднятию и развитию сельскохозяйственной промышленности // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. № 6. С. 77-83.

Жиленкова, 2000 – *Жиленкова І.* Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2000. 16 с.

Котельницький, 2019 – *Котельницький Н.* «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // Історія науки та біографістика. №2. С. 350-384.

Котельницький, 2019 – *Котельницький Н.* Публіцистика братів Н.Н. та Г.Н. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // SCRIPTORIUM NOSTRUM. №1. С. 125-142.

Мойсієнко, 1999 – *Мойсієнко В.* Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60-80 рр. XIX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1999. 19 с.

Рахно, 2017 – *Рахно О.* Земська діяльність Г.Н. Вовка-Карачевського // Сіверщина в історії України. Випуск 10. С. 275-278.

Рахно, 2018 – *Рахно О.* Земська діяльність Н.Н. Вовка-Карачевського // Шрагівські читання. Випуск 4. С. 123-136.

Редькіна, 2002 – *Редькіна О.* Земства Лівобережної і Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху у другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

References:

Volk-Karachevskij, 1888 – *Volk-Karachevskij N.* Otzyvy o zemskih shkolah Borzenskogo uezda [Reviews of zemsky schools of Borzensky uyezd] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №9-10. S. 131-145. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1890 – *Volk-Karachevskij N.* Korrespondencija «Zemskogo vracha» iz Borzenskogo uezda [Correspondence of “Zemskogo vrach” from Borzenskogo uyezd] // Chernigovskie gubernskie vedomosti. №83. 21 oktjabrja. Chast’ neoficial’naja. S. 3. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1891 – *Volk-Karachevskij N.* Borzenskij uezd Chernigovskoj gubernii. Korrespondencija «Zemledelija» [Borzensky district of Chernihiv province. Correspondence “Agriculture”] // Chernigovskie gubernskie vedomosti. №97. 8 dekabrja. Chast’ neoficial’naja. S. 3. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1892a – *Volk-Karachevskij N.* Pis’ma iz derevni [Letters from the village] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №6-7. S. 59-89. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1892b – *Volk-Karachevskij N.* Pis’ma iz derevni [Letters from the village] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №12. S. 75-91. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1894 – *Volk-Karachevskij N.* Pis’ma iz derevni [Letters from the village] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №2-3. S. 81-82. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1901 – *Volk-Karachevskij N.* Svedenija o shesti zemskih shkolah Borzenskogo uezda ot chlena uchilishhnogo soveta (po vyboru ot zemstva) [Information on six zemstvo schools of Borzen district from a member of the school council (elected by the zemstvo)] // Zhurnaly Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1901 goda. Chernigov: Zemskaja tipografija. S. 165-170. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1903 – *Volk-Karachevskij G.* Po povodu mer k podnjatiju i razvitiju sel’skohozjajstvennoj promyshlennosti [About measures to raise and develop the agricultural industry] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №6. S. 77-83. [in Russian]

Zhilenkova, 2000 – *Zhilenkova I.* Liberal’no-demokraticnij ruh v Ukraïni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja) [Liberal-democratic movement in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]: avtoref. dis... kand. ist. nauk. Kyiv, 2000. 16 s. [in Ukrainian]

Kotel’nic’kij, 2019 – *Kotel’nic’kij N.* «Pis’ma iz derevni» N.N. Volk-Karachevs’kogo jak dzherelo z istorii zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrayini (60-80rr. XIX st.) [“Letters from the village” N.N. Volk - Karachevsky as a source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)] // Istorija nauki ta biografistika. №2. S. 350-384. [in Ukrainian]

Kotel’nic’kij, 2019 – *Kotel’nic’kij N.* Publicistika brativ N.N. ta G.N. Volk-Karachevs’kih jak dzherelo z istorii zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrayini (60-80 rr. XIX st.) [Journalism of the brothers N.N. and G.N. Volk-Karachevsky as a source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)] // SCRIPTORIUM NOSTRUM. №1. S. 125-142. [in Ukrainian]

Mojsienko, 1999 – *Mojsienko V.* Liberal’no-demokraticnij ruh v Ukrayini (seredina 60-80 rr. XIX st.) [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid-60s-80s of the 19th century)]: avtoref. dis... kand. ist. nauk. Kyiv, 1999. 19 s. [in Ukrainian]

Rahno, 2017 – *Rahno O.* Zems’ka dijal’nist’ G.N. Vovka-Karachevs’kogo [Zemsky activity of G.N. Vovk-Karachevsky] // Siversshhina v istorii Ukrayini. Vypusk 10. S. 275-278. [in Ukrainian]

Rahno, 2018 – *Rahno O.* Zems’ka dijal’nist’ N.N. Vovka-Karachevs’kogo [Zemsky activity of N.N. Vovk-Karachevsky] // Shragivs’ki chitannja. Vypusk 4. S. 123-136. [in Ukrainian]

Red’kina, 2002 – *Red’kina O.* Zemstva Livoberezhnoi i Pivdennoi Ukrayini jak organi misceвого samovrjaduvannja ta osередki liberal’nogo ruhu u drugij polovini XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the 19th – beginning of the 20th century]: avtoref. dis... kand. ist. nauk. Zaporizhzhja, 2002. 18 s. [in Ukrainian]

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25

TATIANA A. ASHCHAULOVA, ANDRII P. HRYTSENKO

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)

**COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE SOCIAL STATUS AND STANDARD OF LIVING OF
TEACHERS OF THE GLUHIV MALE HIGH SCHOOL AND THE GLUHIV TEACHING INSTITUTE IN THE
1870s – 1900s**

Abstract. *The study of the history of the development and activity of educational institutions of different form and status makes it possible to more effectively investigate the issue and determine, at the same time, similar and distinctive features in their functioning and characteristics. An important role is played by carrying out, in particular, a comparative characterization of the social status and standard of living of the teachers of these institutions. In particular, in our research, a comparative analysis was conducted of the Hlukhiv Men's Gymnasium and the Hlukhiv Teacher's Institute, which over time received the name of the Hlukhiv State Pedagogical Institute). These educational institutions functioned in Hlukhiv, Sumy Oblast, from the 1870s to 1917.*

A four-grade male high school was opened in Hlukhiv in 1870. In 1873, after the visit to Hlukhiv by the Minister of National Education of the Russian Empire, Dmitri Tolstoy, with the support of the then leadership of Hlukhiv, a decision was made to open a teachers' institute in Hlukhiv the following year. The document we found "Announcement from the authorities of the Kyiv educational district" reports on the foundation of the teachers' institute in the 1874-1875 academic year. In 1875, the pro-gymnasium became a sixth-grade school. In 1889, this educational institution received the status of a classical eight-grade gymnasium.

The director of the gymnasium, Mykola Lazarenko, paid considerable attention to the improvement of the high-quality composition of the institution. Oleksandr Belyavskiy, the first director of the institute, also played a significant role in improving the quality of teachers at the teachers' institute. During his leadership, the institute was imbued with the spirit of pedantry and monumentality of pedagogical sciences.

Over time, the Hlukhiv Men's Gymnasium became a kind of cultural and educational center of the region, where a large number of graduates of various higher education institutions were able to teach. In particular, ten graduates of the Nizhyn Institute of Prince O. Bezborodko, who graduated from the historical and philological field, worked there during different periods of the educational institution's operation. Another ten people from the University of St. Volodymyr in Kyiv, five from the Imperial Moscow University, three graduates from the Hlukhiv Teachers' Institute and six from the University of St. Petersburg. There was also one person who graduated from the medical faculty of Yuriy University, three teachers from the Theological Academy and two more from the Chernihiv Theological Seminary and the Novorossiysk Theological Academy.

Both in the men's gymnasium and in the teachers' institute, there was a clear and strict regulation of the hiring of teaching staff. According to the rules of the educational system of the Russian Empire at that time, persons who graduated from a higher education institution (university, academy or institute) received the VIII class. But graduates of secondary education institutions lower than IX or X classes. Also, for example, in ten years of teaching it was possible to go from VIII to VI grade. A vivid example of this system was, for example, teachers of the grammar school V. A. Malchenko, P. A. Adamov and A. K. Nikolaev. They alternately passed the classes: collegiate assessor, court adviser, collegiate registrar and state adviser.

The Hlukhiv Teacher's Institute has always been equipped with highly qualified teachers. According to the legislation, the salary of the teachers of the Hlukhiv Male Gymnasium depended on various factors. However, the salary at the Hlukhiv Teachers' Institute was lower. Under such conditions, the employees of the Hlukhiv Teacher's Institute tried to get a job at the gymnasium, in particular, the male one.

Thus, as a result of the processing of statistical data, we came to the conclusion that the salary of the teachers of the Hlukhiv Men's Gymnasium and the Hlukhiv Teacher's Institute, in particular, at the beginning of the 20th century ranged from 1300 to 3000 rubles. for a year. These were relatively the highest indicators among the salaries of teachers of institutions corresponding to the levels of general secondary education and professional preliminary education according to the current legislation. Due to the fact that the city of Hlukhiv was a small county town at that time, the prices based on the types of goods were somewhat mediocre. In this regard, the teachers of these educational institutions had a fairly high standard of living.

Gymnasium teachers (mostly all of them graduates of higher education institutions) were considered officials and had a number of privileges. The salary of the teachers of the Hlukhiv Men's Gymnasium was quite high and ranged from 1,350 to 2,100 rubles per year. This amount consisted of the salary, as well as a number of additional payments: for additional lessons, checking written works, etc. At the same time, the amount of salary of the teachers of the teachers' institute with a similar amount of additional payments and years of service was 10-30% lower, which indicates a higher social status, and, of course, the socio-economic level of teachers of the gymnasium in comparison with the status presentation Chiv Teacher's Institute.

Keywords: social status, salary, standard of living, Hlukhiv Teacher's Institute, Hlukhiv Teacher's Institute, Hlukhiv Men's Gymnasium.

Citation. Ashchaulova T.A., Hrytsenko A.P. Comparative characteristics of the social status and standard of living of teachers of the Gluhiv male high school and the Gluhiv teaching institute in the 1870s – 1900s. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.25-32. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25

АЩАУЛОВА Т.А., ГРИЦЕНКО А.П.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

**ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ ВИКЛАДАЧІВ
ГЛУХІВСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ ТА ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ В
1870-Х – 1900-Х РОКАХ**

Анотація. У статті на основі історичних джерел авторами досліджено соціальний статус рівень життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х – 1900-х роках. В ході аналізу статистичних даних було встановлено, що річна заробітна плата гімназійних та інститутських викладачів на початку ХХ століття коливалася від 1300 до 3000 рублів. Це були відносно найвищі показники заробітної плати викладачів тодішніх закладів освіти. Завдяки цьому педагоги цих закладів освіти мали достатньо високий рівень життя.

В той же час було досліджено, що практично всі викладачі Глухівської гімназії, що мали статус чиновників, були випускниками закладів вищої освіти. До того ж, розмір заробітної плати викладачів учительського інституту при подібному розмірі доплат та вслуги років був на 10-30 % нижчим, що свідчить про більш високий соціальний статус, а, відтак, і соціально-економічний рівень викладачів саме гімназій, а не учительських інститутів.

Ключові слова: соціальний статус, заробітна плата, рівень життя, Глухівський учительський інститут, Глухівський учительський інститут, Глухівська чоловіча гімназія.

Цитування. Ащанулова Т.А., Гриценко А.П. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х – 1900-х роках // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.25-32. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25

Дослідження історії розвитку та діяльності різних за формою та статусом освітніх закладів дає можливість більш ефективно дослідити питання та визначити, водночас, подібні та відмінні риси в їх функціонуванні та характеристиках. Важливу роль відіграє здійснення, зокрема, порівняльної характеристики соціального статусу та життєвого рівня викладачів цих закладів. Зокрема, у нашому дослідженні, було проведено порівняльний аналіз Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту, що з часом одержав назву Глухівського державного педагогічного інституту). Ці заклади освіти функціонували в одному й тому ж місті Глухові Сумської області в один і той же час, з 1870-х років (з 1870 року – гімназія та з 1874 року – інститут) до 1917 року.

Питання аналізу різних аспектів функціонування Глухівського учительського (педагогічного) інституту та Глухівської чоловічої гімназії досліджували вчені В. Белашов (Белашов, 1994; Белашов, 1996; Белашов, 2005; Белашов, 2014; Белашов, 2019), А. Гамалій (Ляшко, 1974), А. Гриценко (Гриценко, 2022; Курок, 2020), М. Гурець (Белашов, 1994), Н. Дем'яненко (Дем'яненко, 2010), Л. Задорожна (Задорожна, 1999; Задорожна, 2000), В. Заїка (Белашов, 1994; Заїка, 2013), С. Зозуля (Зозуля, 2002), А. Кириченко (Кириченко, 1924), І. Кравченко (Дем'яненко, 2010), В. Крижанівський (Крижанівський, 2017а; Крижанівський, 2017б; Крижанівський, 2018а; Крижанівський, 2018б), О. Курок (Курок, 2003; Курок, 2007; Курок, 2020), І. Ляшко (Ляшко, 1974), І. Мошик (Мошик, 2008; Мошик, 2010; Мошик, 2012), В. Назарова (Назарова, 2018), Г. Сапітон (Сапітон, 1949), В. Ткаченко (Ткаченко, 1968; Ткаченко, 1974) та ін. В той же час, залишається недостатньо вивченою проблема характеристики соціального статусу та життєвого рівня викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського (державного педагогічного) інституту та їх порівняння, що і є головним завданням даної статті.

Джерельна база дослідження складається із документів Державного архіву Сумської області, архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Це переважно мемуари, спогади гімназистів (М. Василенко) та викладачів. Окремою групою є статистичні матеріали, які друкувалися, переважно, у Пам'ятних книжках Чернігівської губернії 1878-1917 рр. тощо. Важливе місце з даної теми займають біографії педагогічних працівників їх резюме, автобіографії тощо.

Чотирикласну чоловічу прогімназію було відкрито в Глухові 1 (14) вересня 1870 року. Заснований Глухівським повітовим земством заклад освіти в славетному місті Глухові, який є останньою гетьманською столицею, був досить популярним до якого хотіли потрапити всі. У першому класі було два великих за кількістю гімназистів відділення. А в другому класі навчалось 10 учнів. Решта класів відкривались пізніше (Крижанівський, 2017а: 261). Першим інспектором прогімназії у 1870-1874 роках працював фольклорист П. О. Чуйкевич - учасник Кирило-Мефодіївського товариства (Заїка, 2013: 47). Восени 1871 року повітова управа підготувала пропозицію про купівлю будинку для розміщення земської прогімназії (Журнали, 1872: 50; Курок, 2003: 96). Заклад освіти утримувався на кошти земства з невеликим статком у три тисячі рублів від усього міста. Плата за навчання теж була мінімальною, близько десяти рублів на рік з гімназиста.

1873 рік, як відомо, ознаменувався візитом до Глухова міністра народної освіти Російської імперії Д.А. Толстого з попечителем Київського навчального округу Антоновичем. Завдяки пропозиції тодішнього керівництва Глухова (Глухівського міського голови Н.А. Терещенка, голови Глухівських земських зборів І. С. Марковича, голови земської управи Ф. О. Красовського та відомого громадського діяча М. М. Неплюєва) було прийнято рішення про відкриття наступного року в Глухові учительського інституту (Дем'яненко, 2010: 81; Кириченко, 1924: 2; Назарова, 2018: 221; Сапітон: 6-8). У віднайденому нами документі «Оголошення від начальства Київського учбового округу» (Кириченко, 1924: 2; Сапітон: 5, 8) повідомляється про заснування учительського

інституту в 1874-1875 навчальному році. Цей заклад створювався з метою підготовки вчителів для міських народних училищ тогочасного типу, що відповідають нинішнім закладам загальної середньої освіти.

Також 1874 року Глухівська прогімназія отримала спеціально збудовану власну будівлю (Крижанівський, 2017а: 265) (нині – другий корпус Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка). Ще через рік - прогімназія стала шестикласною (Заїка, 2013: 47). Також 1875 року посаду директора гімназії (до 1907 року) обійняв дійсний статський радник М. Ф. Лазаренко (Крижанівський, 2017а: 265). Незадовго до початку 1889/1890 навчального року заклад освіти отримав статус класичної восьмикласної гімназії (Заїка, 2013: 47; Крижанівський, 2017а: 267).

З такими стрімкими змінами, почали удосконалювати кадровий склад Глухівської чоловічої гімназії. Особливу увагу цьому приділяв очільник закладу освіти. Він своїм педантичним характером звернув на себе увагу графа Д.А. Толстого, під час відвідин Новгород-Сіверської гімназії де на той час також викладав М.Ф. Лазаренко. Таким чином можна стверджувати, що за таких обставин приходу М.Ф. Лазаренка, Глухівська чоловіча гімназія почала перебирати на себе «дух» нової толстовської системи освіти та виховання.

У цей час першим директором Глухівського учительського інституту було назначено О. В. Белявського. Людину яка була вихована та навчалася у найкращих тогочасних практиках відомого педагога К. Д. Ушинського. Під час його керівництва інститут був пронизаний духом педантичності та монументальності педагогічних наук (Сапитон, 1949: 8).

Глухівська чоловіча гімназія з часом стала своєрідним культурно-освітнім центром регіону в якому мали змогу викладати велика кількість випускників різних закладів вищої освіти. Зокрема, за різний період роботи закладу освіти, там працювало десять випускників Ніжинського інституту князя О. Безбородько, які закінчили історико-філологічний напрям. Ще десять осіб з університету Святого Володимира з Києва, п'ять – з імператорського Московського університету, три випускники – з Глухівського учительського інституту та шість – з Санкт-Петербурзького університету. Також працювала одна особа яка закінчила медичний факультет Юрієвого університету, три викладачі з Духовної академії та ще по дві особи з Чернігівської духовної семінарії та Новоросійської духовної академії (Василенко).

За правилами освітньої системи Російської імперії того часу, особи які закінчували заклад вищої освіти (університет, академію чи інститути) отримували VIII клас. А от випускники закладів середньої освіти нижчі IX або X класи. Звичайно, як і сьогодні, так і раніше викладачі за вислугою років могли отримувати й вищі ранги. Тобто за десять років викладання можна було перейти з VIII до VI класу. Яскравим прикладом цієї системи був викладач історії Глухівської гімназії В.А. Мальченко, який станом на 1890 рік мав VIII клас. Починаючи з 1891 року він по чергово пройшов класи: колезький асесор, надвірний радник, колезький регістратор та статський радник.

Такий же подібний кар'єрний шлях пройшли серед викладачів П.А. Адамов та А.К. Ніколаєв. Варто зазначити, ще той факт, що звання спадкового дворянина отримували особи, які вже досягли V класу (дійсний статський радник). Наприклад, директор Глухівської гімназії М.Ф. Лазаренко досяг цього рангу (Календарь, 1889: 190-191).

Як і в чоловічій гімназії, так і в учительському інституті була чітка та суворя регламентація прийняття на роботу педагогічних кадрів (Крижанівський, 2018а). Глухівський учительський інститут, згодом державний педагогічний інститут, був завжди забезпечений висококваліфікованими кадрами викладачів. Наприклад, серед інших виокремимо, доцента Д. І. Сакало, кандидата географічних наук, доцента В. Д. Симоненка, кандидат фізико-математичних наук М.Т. Бойко тощо. Натомість в інституті працювали викладачі, які з часом підготували кандидатські дисертації та згодом їх захистили, наприклад: М. Д. Касьяненко, кандидат педагогічних наук та інші.

Заробітна плата вчителів Глухівської чоловічої гімназії, згідно із законодавством, залежала від різних чинників. Наприклад викладач російської мови О.Н. Малінко одержував на своє річне утримання 1 800 рублів. Жалування складали 900 руб., за додаткові уроки отримував 540 руб., за класне керівництво платили 160 руб., перевірка письмових завдань та зошитів оцінювалась в 100 руб. Варто враховувати той факт, що таку оплату праці цей викладач мав згідно з відповідністю його VIII класу (Календарь, 1889: 190-191).

Ще одним не менш цікавим прикладом розміру заробітної плати є вчитель давніх мов С. В. Живаго. Його річний дохід в гімназії становив 2120 рублів. З цієї суми, 900 руб. складало жалувannya, 960 руб. Він отримував за проведення додаткових уроків, класне керівництво було теж 160 та перевірка зошитів 100 руб. як і в Малінко. Тобто вчителі лінгвістичних наук отримували однаково за додаткові послуги, а от розмір самого жалувannya безпосередньо залежав від вислуги років та майстерності. Так, наприклад, педагог який не мав досвіду роботи отримував заробітну плату у розмірі 750 руб., а от після 5 років викладання вже 900 руб. (Календарь, 1891: 223-224).

Варто зазначити той факт, що заробітна плата в Глухівському учительському інституті була нижчою. Станом на 1901 рік директор інституту І.С. Андрівський отримував 2 000 рублів. Жалування з цієї суми становило 1 200 руб. та ще 800 руб. на харчування. В учителя російської мови в інституті А.І. Троснікова, який мав VIII клас, заробітна плата становила 1 200 рублів. Жалування – лише 650 руб. а столові 550 руб. Математик М.О. Цибульський отримував таку саму заробітну плату на рік (Календарь, 1891: 223-224).

Аналіз цих та подібних статистичних даних, проведених нами, свідчить про те, що заробітна плата викладачів Глухівського учительського інституту була на рівні з викладачами Ніжинського технічного училища імені А.Ф. Кушакевича. Аналізуючи штатний розпис за 1900 рік, там можна побачити, що директор училища отримував жалувannya 840 руб., столові 760 руб. Загальна сума становила 1600 рублів на рік. Також троє вчителів спеціальних предметів цього навчального закладу отримували 3450 рублів. (Календарь, 1900: 51-52).

Тож можна сміливо стверджувати, що працівники гімназій отримували дещо вищу заробітну плату, яка була обумовлена більшим жалуванням та різним спектром додаткових послуг (класне керівництво, перевірка зошитів чи письмових робіт, додаткові уроки тощо). Варто зазначити, що у привілейованому становищі були переважно викладачі давніх мов. Так, згідно з розпорядженням 1849 року з навчальних курсів виводилась філософія, її замінила грецька мова (Календарь, 1893: 340-341). Вже станом на 1870-1890-ті роки на грецьку та латинську мови відводили понад 50 % навчального планування. Тому вчителі почали запроваджувати додаткові заняття для гімназистів для удосконалення цих мов. За таких умов працівники Глухівського учительського інституту намагалися влаштуватися на роботу саме до гімназії, зокрема, чоловічої (Василенко, 2008: 356).

Таким чином, в результаті опрацювання статистичних даних ми прийшли до висновку, що заробітна плата педагогічних працівників Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту, зокрема, на початку XX століття коливалась в межах 1300-3000 руб. на рік. Це були відносно найбільші показники серед заробітних плат викладачів закладів, що відповідають згідно з чинним на тепер законодавством рівням загальної середньої освіти та фахової передвищої освіти. Через те, що місто Глухів на той час було невеличким повітовим містечком, тому й ціни на основні види товарів були дещо посередні. У зв'язку з цим викладачі цих закладів освіти мали достатньо високий життєвий рівень.

Викладачі гімназії (переважно всі вони випускники закладів вищої освіти) вважалися чиновниками та мали ряд привілеїв. Розмір заробітної плати педагогів Глухівської

чоловічої гімназії був достатньо високим та коливався у межах 1 350-2 100 рублів на рік. Ця сума складалася із розміру жалування, а також цілого ряду доплат: за додаткові уроки, перевірку письмових робіт тощо. В той же час, розмір заробітної плати викладачів учительського інституту при подібному розмірі доплат та вислуги років був на 10-30 % нижчим, що свідчить про більш високий соціальний статус, а, від так, і соціально-економічний рівень викладачів гімназії у порівнянні з статусом викладачів учительського інституту.

Література:

- Белашов, 1996 – *Белашов В.І.* Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України: посібник для навч. і наук. роботи Глухів: Глухівська міська друкарня, 1996. 145 с.
- Белашов, 2019 – *Белашов В.І.* Глухів – столиця Гетьманської України (1708 – 1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). Суми: ТОВ «ВПП «Фабрика друку», 2019. 420 с.
- Белашов, 2005 – *Белашов В.І.* Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708 – 1782 рр.)). Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.
- Белашов, 2014 – *Белашов В.І.* Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874 – 2014 рр.) // Історичні студії суспільного прогресу: збірник наукових статей. 2014. Вип. 2. С. 39-51. URL: http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/8_0.pdf (дата звернення: 03.11.2022).
- Белашов, 1994 – *Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В.* Глухівський державний педагогічний інститут (1874 – 1994 рр.). Суми: Мрія, 1994. 79 с.
- Василенко, 2008 – *Василенко М.П.* Вибрані твори: у 3 т. Київ: НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2006–2008. Т. 3 : Спогади. Щоденники. Листування. Київ, 2008. 718 с.
- Гриценко, 2022 – *Гриценко А.П.* Розвиток Глухівського педагогічного інституту у 1990 х роках // Сіверщина в історії України: Київ – Глухів, 2022. Вип. 15. С. 140-147.
- Дем'яненко, 2010 – *Дем'яненко Н.М., Кравченко І.М.* Учительські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Фенікс, 2010. 512 с.
- Задорожна, 1999 – *Задорожна Л.В.* Педагогічні здобутки викладачів Глухівського інституту дореволюційного періоду (1874 – 1917 рр.): навч. посібник. Глухів: РВВ ГДП, 1999. 75 с.
- Задорожна, 2000 – *Задорожна Л.В.* Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського учительського інституту (1874 – 1917): дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2000. 187 с.
- Заїка, 2013 – *Заїка В.В.* Глухівський вчительський інститут в системі освітництва північно-східної України другої половини XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. 2013. № XLI–XLII. С. 45–53.
- Журнали, 1872 – Журнали Глуховского уездного земского собрания 1871 года. Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1872. 89 с.
- Зозуля, 2002 – *Зозуля С.Ю.* Справа про ліквідацію Глухівського інституту народної освіти в фондах Ніжинського архіву // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. 2002. Вип. 2. С. 184-191.
- Календарь, 1889 – Календарь Черниговской губернии на 1890 год. Год четвертый. Чернигов: Типография Губернского правления, 1889. 269, IV с., 1 табл.
- Календарь, 1891 – Календарь Черниговской губернии на 1892 (високосный) год. Год шестой. Чернигов: Типография Губернского правления, 1891. 361, V с., 3 л. диагр.
- Календарь, 1893 – Календарь Черниговской губернии на 1894 год. Год восьмой. Чернигов: Типография Губернского правления, 1893. 423, VIII с.
- Календарь, 1900 – Календарь Черниговской губернии на 1901 год. Год пятнадцатый. Чернигов: Типография Губернского правления, 1900. 320, 192, V с.
- Кириченко, 1924 – *Кириченко А.В.* До історії Глухівського педінституту (1874-1924). Глухів, 1924. 70 с.
- Крижанівський, 2017а – *Крижанівський В.М.* Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870-1930 рр. // Історичні студії суспільного прогресу. Глухів, 2017. Вип. 5. С. 256-310. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/022krmal05.pdf> (дата звернення 03.11.2022).
- Крижанівський, 2017б – *Крижанівський В.М.* Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.) // Сіверщина в історії України: Київ – Глухів, 2017. Вип. 10. С. 310-312.
- Крижанівський, 2018а – *Крижанівський В.М.* Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924 – 1941 рр.» // Історичні студії суспільного прогресу. Глухів, 2018. Вип. 6. С. 112-147.
- Крижанівський, 2018б – *Крижанівський В.М.* Соціальний та професійний портрет викладачів Глухівського учительського інституту (1874 – 1917 рр.) // Сіверщина в історії України. Київ – Глухів, 2018. Вип. 11. С. 245-249.
- Курук, 2020 – *Курук О.І., Гриценко А.П.* Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках // Сіверщина в історії України. Вип. 13. Київ – Глухів, 2020. С. 233-237.
- Курук, 2007 – *Курук О.І.* Духовні світочі Глухівського освітянства // Сіверщина в контексті історії України. Суми, 2007. С. 159-160.

Курок, 2003 – Курок О.І. Особливості історичної території Глухівського державного педагогічного університету // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали Другої науково-практичної конференції. Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. С. 94-97.

Ляшко, 1974 – Ляшко І.М., Гамалій А.Т. Глухівський державний педагогічний інститут. Харків: Прапор, 1974. 47 с.

Мошик, 2008 – Мошик І.В. Становлення навчальних інституцій Чернігівщини в період формування командно-адміністративної системи періоду культу особи Сталіна // Сіверщина в історії України. Суми, 2008. С. 191-197.

Мошик, 2010 – Мошик І.В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті роки ХХ ст. // Сіверщина в історії України. Київ – Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 302–306.

Мошик, 2012 – Мошик І.В. Повсякденне життя студентської молоді Глухова у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. Вип. 5. Київ, Глухів, 2012. С. 332–335.

Назарова, 2018 – Назарова В.В. История становления Глуховской земской больницы во второй половине XIX - в начале XX века // Сіверщина в історії України. Київ – Глухів, 2018. Вип. 11. С. 218-227.

Сапитон, 1949 – Сапитон Г.Л. Глуховському учительському інституту 75 лет (1874-1949 гг.). Глухов, 1949. 49 с.

Ткаченко, 1968 – Ткаченко В.К. Глухів: історико-краснзнавчий нарис. Харків: Прапор, 1968. 143 с.

Ткаченко, 1974 – Ткаченко В. Глухів: фотонарис. Харків: Прапор, 1974. 28 с.

References:

Bielashov, 1996 – *Bielashov V.I.* Hlukhiv – stolytsia hetmanskoï i Livoberezhnoi Ukrainy [Hlukhiv is the capital of Hetman and Left Bank Ukraine]. Hlukhiv: Hlukhivska miska drukarnia, 1996. 145 s. [in Ukrainian].

Bielashov, 2019 – *Bielashov V.I.* Hlukhiv – stolytsia Hetmanskoï Ukrainy (1708 – 1782 rr.): (vid pershykh poselen do suchasnosti) [Hlukhiv - the capital of Hetman Ukraine (1708 – 1782): (from the first settlements to the present day)]. Sumy: TOV «VPP «Fabrykadruku», 2019. 420 s. [in Ukrainian].

Bielashov, 2005 – *Bielashov V.I.* Hlukhiv – stolytsia Hetmanshchyny (Do Hlukhivskoho periodu istorii Ukrainy (1708 – 1782 rr.) [Hlukhiv is the capital of the Hetmanship (Before the Hlukhiv period of the history of Ukraine (1708-1782).]. Hlukhiv: RVV HDPU, 2005. 220 s. [in Ukrainian].

Bielashov, 2014 – *Bielashov V.I.* Istoriohrafichna tradytsiia ta dzherelna baza vyvchennia istorii pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (1874 – 2014 rr.) [Historiographical tradition and source base for studying the history of Oleksandr Dovzhenko Pedagogical University (1874 - 2014)] // Istorychni studii suspilnoho prohresu: zbirnyk naukovykh statei. 2014. Vyp. 2. S. 39-51. URL: http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/8_0.pdf [in Ukrainian].

Bielashov, 1994 – *Bielashov V.I., Hurets M.P., Zaika V.V.* Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut (1874 – 1994 rr.) [Hlukhiv State Pedagogical Institute (1874 – 1994)] / Avtory-uporiadnyky: tain. Sumy : Mriia, 1994. 79 s. [in Ukrainian].

Vasylenko, 2008 – *Vasylenko M.P.* Vybrani tvory: u 3 t. Kyiv : NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho, 2006–2008. T. 3 : Spohady. Shchodennyky. Lystuvannia [Memoirs. Diaries. Correspondence]. Kyiv, 2008. 718 s. [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2022 – *Hrytsenko A.P.* Rozvytok Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu u 1990 khrokhakh [Developmen to fthe Hlukhiv Pedagogical Instituteinthe 1990s] // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Kyiv-Hlukhiv, 2022. Vyp. 15. S. 140-147. [in Ukrainian].

Demianenko, 2010 – *Demianenko N.M., Kravchenko I.M.* Uchytelski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Teachers' institutes in the system of pedagogical education of Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]: monohrafiia. Kyiv: Feniks, 2010. 512 s. [in Ukrainian].

Zadorozhna, 1999 – *Zadorozhna L.V.* Pedahohichni здобутки vykladachiv Hlukhivskoho instytutu dorevoliutsiinoho periodu (1874 – 1917 rr.) [Pedagogical achievements of the teachers of the Hlukhiv Institute in the pre-revolutionary period (1874 - 1917)]: navch. posibnyk. Hlukhiv: RVV HDPI, 1999. 75 s. [in Ukrainian].

Zadorozhna, 2000 – *Zadorozhna L.V.* Idei pedahohichnoi maisternosti v diialnosti Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874 – 1917) [Ideas of pedagogical mastery in the activities of the Glukhiv Teacher's Institute (1874 – 1917)]: dys... kand. ped. nauk: 13.00.01. Luhansk, 2000. 187 s. [in Ukrainian].

Zaika, 2013 – *Zaika V.V.* Hlukhivskiy vchytelskyi instytut v systemi osvityntstva pivnichno-skhidnoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Hlukhiv Teacher's Institute in the education system of northeastern Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries] // Sumska starovyna. 2013. № XLI–XLII. S. 45–53. [in Ukrainian].

Zhurnaly, 1872 – Zhurnaly Hluhsvskogo uezdnoho zemskogo sobraniya 1871 goda [Journals of the Hlukhov district zemstvo assembly of 1871]. Hlukhiv: Pechatnya A. Shumickogo, 1872 g. 89 s. [in Russian].

Zozulia, 2002 – *Zozulia S.Yu.* Sprava pro likvidatsiiu Hlukhivskoho instytutu narodnoi osvity v fondakh Nizhynskoho arkhivu [The case of the liquidation of the Glukhiv Institute of Public Education in the funds of the Nizhyn Archive] // Sivershchyna v istorii Ukrainy. 2002. Vyp. 2. S. 184-191. [in Ukrainian].

Kalendar, 1889 – Kalendar Chernigovskoj guberniina 1890 god. God chetvertyj [Calendar of the Chernihiv province for 1890. Year four]. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1889. 269, IV s., 1 tabl. [in Russian].

- Kalendar, 1891 – Kalendar Chernigovskoj guberniina 1892 (visokosnyj) god. God shestoj [Calendar of the Chernihiv province for 1892 (high-rise) h. Year six]. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1891. 361, V s., 3 l. dyahr. [in Russian].
- Kalendar, 1893 – Kalendar Chernigovskoj guberniina 1894 god. God vos'moj [Calendar of the Chernihiv province for 1894. Year eight]. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1893. 423, VIII s. [in Russian].
- Kalendar, 1900 – Kalendar Chernigovskoj guberniina 1900 god. God pyatnadcatyj [Calendar of the Chernihiv province for 1900. Year fifteen]. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1899. 320, 192, V s. [in Russian].
- Kyrychenko, 1924 – *Kyrychenko A.V.* Do istorii Hlukhivskoho pedinstytutu (1874-1924) [To the history of the Hlukhiv Pedagogical Institute (1874-1924)]. Hlukhiv, 1924. 70 s. [in Ukrainian].
- Kryzhanivskiy, 2017a – *Kryzhanivskiy V.M.* Vasyl Andriiovych Malchenko ta yoho spohady pro Hlukhiv ta hlukhivchan za 1870-1930 rr. [Vasyl Andriiovych Malchenko and his memories of Hlukhiv and the people of Hlukhiv in 1870-1930.]. // Istorychni studii suspilnoho prohresu. Hlukhiv, 2017. Vyp. 5. S. 256-310. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/022krmal05.pdf> [in Ukrainian].
- Kryzhanivskiy, 2017b – *Kryzhanivskiy V.M.* Istoriia v systemi navchalnykh dystsyplin Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874–1914 rr.) [History in the system of educational disciplines of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1914)]. // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Kyiv-Hlukhiv, 2017. Vyp. 10. S. 310-312. [in Ukrainian].
- Kryzhanivskiy, 2018a – *Kryzhanivskiy V.M.* Materialy do bihrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetuim. O. Dovzhenka, 1924 – 1941 rr.» [Materials for the biographical dictionary “Scientific and pedagogical workers of the Hlukhiv National Pedagogical University named after O. Dovzhenka, 1924-1941”]. // Istorychni studii suspilnoho prohresu. Hlukhiv, 2018. Vyp. 6. S. 112-147. [in Ukrainian].
- Kryzhanivskiy, 2018b – *Kryzhanivskiy V.M.* Sotsialnyi ta profesiyni portret vykladachiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874 – 1917 rr.) [Social and professional portrait of the teachers of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874 - 1917)]. // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Kyiv-Hlukhiv, 2018. Vyp. 11. S. 245 – 249. [in Ukrainian].
- Kurok, 2020 – *Kurok O.I., Hrytsenko A.P.* Dosvid formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv istorii u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti u 1874–1917 rokakh [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teachers' Institute in 1874–1917]. // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Vyp. 13. Kyiv-Hlukhiv, 2020. S. 233-237. [in Ukrainian].
- Kurok, 2007 – *Kurok O.I.* Dukhovni svitochi Hlukhivskoho osvitanstva [Spiritual luminaries of the Hlukhiv school of education]. // Sivershchyna v konteksti istorii Ukrainy. Sumy, 2007. S. 159 – 160. [in Ukrainian].
- Kurok, 2003 – *Kurok O.I.* Osoblyvosti istorychnoi terytorii Hlukhivskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu [Features of the historical territory of the Hlukhiv State Pedagogical University]. // Zberezhenia istoryko-kulturnykh nadban Hlukhivshchyny: materialy Druhoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Hlukhiv: RVV HDPU, 2003. S. 94-97. [in Ukrainian].
- Liashko, 1974 – *Liashko I.M., Hamalii A.T.* Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut [Hlukhiv State Pedagogical Institute]. Kharkiv: Prapor, 1974. 47 s. [in Ukrainian].
- Moshyk, 2008 – *Moshyk I.V.* Stanovlennia navchalnykh instytutsii Chernihivshchyny v period formuvannia komandno - administratyvnoi systemy periodu kultu osoby Stalina [Formation of educational institutions of Chernihiv Oblast during the formation of the command-administrative system during the cult of the personality of Stalin]. // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Sumy, 2008. S. 191-197. [in Ukrainian].
- Moshyk, 2010 – *Moshyk I.V.* Osoblyvosti ta problemy formuvannia studentskoho kontynhentu vuziv Chernihivshchyny u 30-ti roky XIX st. [Peculiarities and problems of the formation of the student contingent of higher education institutions of the Chernihiv region in the 1930s]. // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Kyiv-Hlukhiv: TOV NVP «FeroKol», 2010. Vyp. 3. S. 302–306. [in Ukrainian].
- Moshyk, 2012 – *Moshyk I.V.* Povsiakdenne zhyttia studentskoi molodi Hlukhova u 20-ti – 30-ti roky XX st. [Everyday life of student youth of Hlukhiv in the 20s and 30s of the 20th century]. // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Vyp. 5. Kyiv-Hlukhiv, 2012. S. 332–335. [in Ukrainian].
- Nazarova, 2018 – *Nazarova V.V.* Istoriya stanovleniya Hlukhovskoy zemskoj bolnicy vo vtoroj polovine XIX – v nachale XX veka [The history of the formation of the Hlukhov zemstvo hospital in the second half of the 19th – early 20th centuries]. // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Kyiv-Hlukhiv, 2018. Vyp. 11. S. 218-227. [in Russian].
- Sapiton, 1949 – *Sapiton G.L.* Gluhovskomu uchitelskomu institutu 75 let (1874-1949 gg.). [Hlukhiv teacher's institute is 75 years old (1874-1949).]. Hlukhiv, 1949. 49 s. [in Russian].
- Tkachenko, 1968 – *Tkachenko V.K.* Hlukhiv: istoryko-kraieznavchyi narys [Hlukhiv: historical and local history essay]. Kharkiv: Prapor, 1968. 143 s. [in Ukrainian].
- Tkachenko, 1974 – *Tkachenko V.* Hlukhiv: fotonarys [Hlukhiv: photo essay]. Kharkiv: Prapor, 1974. 28 s. [in Ukrainian].

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.33

PETROM.GAVRYLYSHYN

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine)

THE HELP OF THE UKRAINIAN DIASPORA FOR UKRAINE: THE EXAMPLE OF BOHDAN HAWRYLYSHYN

Abstract. *The purpose of the study is to understand how the representative of the Ukrainian diaspora in Canada and the diaspora, Bohdan Hawrylyshyn, managed to incorporate into Ukrainian society and the state during the period of restoration of its statehood. The author analyzed the activities of the well-known representative of the diaspora, Bohdan Gavrylyshyn, in favor of independent Ukraine.*

The main milestones of his biography are presented. Since childhood, he wanted to become a sufficiently authoritative person to influence the development of Ukrainian society. The periods of his life in such countries as Poland, Canada, Switzerland and Ukraine are revealed. The factors influencing the formation of the outlook of the future scientist and public figure are described. The formation of Bohdan Gavrylyshyn's professional career and his gaining authority in the world as an excellent lecturer, scientist and director of the Management Training Center in Geneva are considered.

His first three visits to Ukraine were analyzed. His friendly contacts in Ukraine, the institutions he founded (International Institute of Management in Kyiv, International Foundation «Renaissance», International Center for Prospective Studies), their influence and significance for Ukrainian society are shown. The creation of the Advisory Council under the Verkhovna Rada of Ukraine is described.

His actions in favor of Plast, in particular during the time when he headed it, are highlighted. In particular, assistance regarding Plast's entry into the World Organization of the Scout Movement. The activity of the Bohdan Hawrylyshyn Charitable Foundation was shown, which aimed to prepare projects and internship programs for a new generation of Ukrainians to teach them to work in teams and be able to play a leading role in Ukrainian society.

Keywords: *Bohdan Hawrylyshyn, diaspora, independent Ukraine, adviser to the president, institutions, Plast, charity fund.*

Citation. Gavrylyshyn P.M. The help of the ukrainian diaspora for Ukraine: the example of Bohdan Hawrylyshyn. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.33-40. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.33

ГАВРИЛИШИН П.М.

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Україна)

ДОПОМОГА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ДЛЯ УКРАЇНИ: ПРИКЛАД БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА

Анотація. *Метою дослідження є зрозуміти як представник української діаспори в Канаді та діаспорі Богдан Гаврилишин зумів інкорпороватися до українського суспільства та держави в період відновлення її державності. Проаналізовано його активну діяльність на користь незалежної України.*

Подано основні віхи його біографії. З дитинства він хотів стати досить авторитетною особистістю, щоб впливати на розвиток українського суспільства. Розкрито періоди його життя в таких державах як Польща, Канада, Швейцарія та Україна. Описано фактори, що впливали на формування світогляду майбутнього науковця та громадського діяча. Розглянуто формування професійної кар'єри Богдана Гаврилишина та набуття ним авторитету у світі як чудового лектора, науковця та директора Центру навчання менеджменту у Женеві.

Проаналізовано його перші три візити в Україну. Показано його дружні контакти в Україні, засновані ним інституції (Міжнародний інститут менеджменту в Києві, Міжнародний фонд «Відродження», Міжнародний центр перспективних досліджень), їх вплив і значення для українського суспільства. Описано створення Консультативної ради при Верховній Раді України.

Висвітлено його дії на користь Пласту, зокрема в час коли він його очолював. Зокрема, сприяння щодо входження Пласту до Світової Організації Скаутського Руху. Показано діяльність Благодійного фонду Богдана Гаврилишина, що ставив за мету підготовку проектів і програм стажування для нової генерації українців, щоб навчити їх працювати в командах та здатних виконувати провідну роль в українському суспільстві.

Ключові слова: Богдан Гаврилишин, діаспора, незалежна Україна, радник президента, інституції, Пласт, благодійний фонд.

Цитування. Гаврилишин П.М. Допомога української діаспори для України: приклад Богдана Гаврилишина // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.33-40. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.33

В історії завжди є люди, які виділяються на тлі епохи розумом, мудрістю, талантом, впливом та наслідками своєї діяльності. Саме до таких, без зайвої надмірності, належить і Богдан Гаврилишин (1926–2016) – український, канадський, швейцарський економіст, громадський діяч, меценат, член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади (Віднянський, 2014).

Здобутки Богдана Дмитровича вивчалися рядом таких науковців як Михайло Голянич (Голянич, 2017), Олексій Геращенко (Геращенко, 2019), його біографію описували Тетяна Гаврилишин і Володимир Гаврилишин (Гаврилишин, Гаврилишин, 2004), Віржині Пуаеттон (Пуаеттон, 2019).

Метою статті є дослідити як представник української діаспори в Канаді та діаспори Богдан Гаврилишин зумів інкорпоруватися до українського суспільства та держави в період відновлення її незалежності, надаючи їм активну допомогу.

Народившись у с. Коропець (зараз смт Коропець Чортківського р-ну) на Тернопільщині, що тоді знаходилося в складі II Речі Посполитої, він зробив надзвичайно цікаву і нетипову кар'єру, що вирізняє його біографію з поміж тисяч інших українських емігрантів. Калейдоскоп його зустрічей, знайомств та дружніх відносин вражає: митрополит Андрей Шептицький, американський політолог Збігнєв Бжежинський, прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер, прем'єр-міністр Італії і президент Єврокомісії Романо Проді, прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, генсек СРСР Михайло Горбачов, американський фінансист Джордж Сорос, президенти Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Президент НАН України Борис Патон, українські інтелектуали Іван Дзюба, Мирослав Попович, глава УГКЦ Любомир Гузар та ін. І це ще далеко не повний перелік особистостей, з якими його зводила доля та неймовірна життєва енергія і цікавість до світу.

Богдан був наймолодшим із чотирьох дітей в сім'ї Дмитра Гаврилишина, що поєднував селянську роботу та підприємницьку діяльність: вирощував хміль для броварні у Львові, а також спільно з євреєм-партнером експортував свиней до Данії. Це теж якоюсь мірою пояснює пізніше зацікавлення його молодшого сина економікою. Виходячи з відомої теорії про вплив дитинства на формування особи людини, відзначимо вплив тата Дмитра, який формував культ освіти у своїй сім'ї: «Мій батько воював у складі австрійської армії під час Першої світової війни й побував у Чехословаччині, Австрії та навіть у Північній Італії. Він помітив, що люди в тих країнах живуть набагато краще, і пов'язував це з вищим рівнем освіти, ніж той, який був у нас у Галичині (Західна Україна).

Він прийшов до висновку, що має зробити все, щоб його діти мали змогу отримати найвищу можливу освіту» (Гаврилишин, 2011: 12). Що цікаво, до найважливіших подій, коли він проживав в II Речі Посполитій, Богдан Гаврилишин зараховував два пластових таборування у Карпатах в Остодорі неподалік від р. Лімниця. Це близько двох кілометрів ходу від села Підлюте, літньої резиденції митрополита Андрея Шептицького, голови Української католицької церкви та опікуна Пласту (Гаврилишин, 2011: 16).

Саме тому він здобуває освіту в Бучацькій, згодом Чортківській та Дрогобицькій гімназіях, зрештою повністю завершивши курс навчання і здавши матуру тільки в таборах Ді-Пі у Німеччині. В цих таборах опинилося багато молоді, яка не встигла отримати повну середню освіту. Вони розуміли, що ті, хто мають достатньо знань, могли б закінчити середню освіту в тимчасових школах й згодом у країнах, де вони опиняться, зможуть одразу вступати до університетів, а не повторювати рік чи два у середній школі. «Підручників не було. В класі – лише дошка і крейда, а у нас – олівці й папір. Вчителі, однак, були хороші, а ще майже половину класу становили дівчата. Навіть за таких обставин добре було знов повернутися до школи. Невдовзі організували гуртки українського Пласту і мені пощастило вступити в якості старшого пластуна до куреня «Лісові Чорти», членом якого залишаюсь і донині» (Гаврилишин, 2011: 40).

З Німеччини він емігрує до Канади. Там працює певний час лісорубом, вчить англійську мову. За невеликі кошти навчає англійської інших українців, що з ним працювали в лісах Канади. Переїхавши до Торонто він влаштовується барменом у пивному барі. Завершена гімназія та базовий рівень англійської все ж йому пригодились. Завдяки цьому невдовзі поступає в Торонтський університет, де він здобув у 1954 р. ступінь магістра зі спеціальності «інженер-механік».

У 1954–1960 рр. обіймав різні посади з дослідництва, інженерної справи, менеджменту. У 1957 р. Богдана Гаврилишина, завдяки його цілеспрямованим старанням (серед 44 кандидатів, які подали заявки із «Алкан-Канади», для поїздки в Женеvu було обрано трьох), направляють від міжнародної корпорації ALKAN на річне навчання до женеvської школи менеджменту, яка тоді називалась Центром навчання менеджменту (ЦНМ, пізніше – Міжнародний інститут менеджменту, МІМ–Женева) (Гаврилишин, 2011: 82). Тут він написав наукову роботу «Порівняння промислового розвитку США та СРСР» і загалом зробив надзвичайно сильне позитивне враження на директора центру доктора Генні. У 1960 р. він його запрошує працювати до Женеви в ЦНМ, і з того часу Богдан Гаврилишин із сім'єю мешкав у Швейцарії. На прохання батька пише дисертацію, яку захищає 1976 р., здобувши ступінь Ph. D. з економіки у Женеvському Університеті.

Близько тридцять років свого життя Б. Гаврилишин присвятив Міжнародному інституту менеджменту МІМ–Женева. Обіймав посади директора з навчання (1960–1968 рр.), директора Інституту (1968–1986 рр.), почесного науковця (1986–1989 рр.). У Женеvі він почав викладати такі дисципліни, як «Управління виробництвом», «Соціологія економічного зростання» керівництво міжнародними операціями, світове бізнесове середовище, управління державами тощо. Згодом «викладав креативність, шляхи її підвищення за допомогою різних метод, таких як біологічний аналіз, біоніка та креативність груп, синектика. Крім того, я викладав такі курси, як «Середовище міжнародного бізнесу», «Управління міжнародними операціями». Після отримання докторського ступеня з економіки перейшов до викладання політології і геополітики. Мої зацікавлення змінювалися від поліпшення ефективності окремих особистостей до ефективності груп, потім до цілих корпорацій, а пізніше – до управління чи радше керування країнами» (Гаврилишин, 2011: 100).

У 1979 р. він виголошує доповідь Римському клубові під назвою «Дороговкази в майбутнє: До ефективних суспільств», на основі якої невдовзі видав книгу англійською мовою з такою самою назвою. Показуючи у своїй книжці комплекс показників ефективності суспільств, аналізуючи різні можливі шляхи до кращого майбутнього, окремо виділяє прогностичний аспект, що допомагає визначити ймовірність здійснення запрограмованих змін, а в разі неможливості їхньої реалізації – передбачити найвірогідніші й найсприятливіші зміни (Голянич, 2017: 472-473). На основі нової методології аналізу різних суспільств та зіставлення позитивних і негативних тенденцій він передбачив «повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності», що «частково було ініційовано декларацією про незалежність України» (Гаврилишин, 2009: 118, 132, 214).

Ще до виходу на пенсію у 1986 р., вчений вирішує присвятити себе Україні, адже він передбачав розпад СРСР. Богдан Гаврилишин міг використати для батьківщини свій великий досвід, напрацьовані зв'язки та бачення світових процесів.

Для України, обтяженої спадщиною від минулої радянської системи з урахуванням втрачених можливостей та зміни ейфорії в перші роки незалежності розчаруванням народу через некомпетентне керування державою, гіперінфляцію та інші негативні процеси в країні, Б. Гаврилишин визначає шлях до «нормальної держави» на наступні десятиріччя. Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає «перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. [...] Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України» (Гаврилишин, 2009: 241). Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», котрі будуватимуть майбутню Україну, розмірковує Б. Гаврилишин у книжці «Залишаюся українцем», повідомляючи про мету свого спеціального Благодійного фонду для підготовки проектів і програм для нової генерації українців, щоб навчити їх працювати в командах, здатних виконувати провідну роль в українському суспільстві. Зовнішньою передумовою буде набуття членства в ЄС, якщо Україна «матиме ефективну демократію, дієву ринкову систему, забезпечені права людини і певний рівень економічного розвитку», а також характер взаємин Європейського Союзу і Російської Федерації та зміна внутрішньої еволюції Росії, яка не бажає, щоб Україна стала членом ЄС (Гаврилишин, 2009: 242).

Жити в гармонії зі своїми цінностями є важливим елементом економічної успішності як на рівні конкретної людини, так і на рівні цілого суспільства. Такі країни, як Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, поєднують свободу самовираження людини і високу ступінь піклування про кожного члена суспільства. їхній приклад, можливо, і є тим самим дороговказом у майбутнє для інших країн, які сповідують інші цінності. Хтось вказує на ці країни як взірці для негайного загального наслідування. Але якщо цінності конкретного суспільства ще не такі, приклад вищеназваних країн можна сприймати як довгострокову мету, до якої стане можливим прийти лише тоді, коли довіра всередині суспільства, пріоритети його членів досягнуть відповідного рівня розвитку.

Що цікаво, Богдан Гаврилишин бачить як майбутнє перспективу у світовій інтеграції. Нації зберігатимуть свою культурну ідентичність, але в політичному й економічному плані вони будуть зближатися, а кордони між ними будуть стиратися. У цьому новому світі доведеться шукати компроміси і думати про те, як досягти виграшу всім, нехай навіть і ціною немаксимального економічного зростання. Цінності багатьох суспільств отримують виклик у вигляді ново-го глобального світу, в якому кожному знайдеться місце, але який вимагає відкритості та активності.

Україну дослідник називає обтяженою спадщиною минулої радянської системи, враховує втрачені можливості та зміну ейфорії в перші роки незалежності розчаруванням народу через некомпетентне керування державою та гіперінфляцію. Тому Б. Гаврилишин визначає шлях до «нормальної держави» на наступні десятиріччя, присвятивши цьому окремий розділ в кінці третього видання книги «Дороговкази в майбутнє» (Гаврилишин, 2009: 242-245).

В період існування СРСР Богдан Гаврилишин відвідував Україну тричі: у 1971, 1972 та 1988 роках. Про цей досвід вчений згадує наступне: «Під час перших двох подорожей до Києва я спостерігав, слухав, вивчав, зустрічався з людьми й налагоджував контакти. З третього візиту став більш активним. Мене запросили до інституту зі спеціальними програмами для вищих керівних кадрів уряду, включно з заступниками міністрів. Я прочитав лекцію викладацькому персоналу з 25 осіб на тему розроблення навчальних програм: визначення мети навчання, розроблення належного розкладу, добір методів викладання, що відповідає категоріям матеріалу, який вивчається, тобто знанням, налаштованістю і навичкам. Після лекції ректор того інституту сказав: «Ви, очевидно, володієте великими знаннями і досвідом викладання в багатьох країнах у сфері освіти адміністративних кадрів. Ми тут намагаємось викладати основи менеджменту людям, які працюють в установах, метою яких є не отримання прибутку, а складання бюджетів, структурування організації та управління людьми. Багато основних принципів і методів менеджменту такі самі, як і в сфері бізнесу. Чому б вам не стати на чолі інституту й вирішувати, що саме викладати, кому і як?» Це була дуже приваблива пропозиція. Будівля інституту була дуже гарна, простора та вигідно розташована, тож спокуса пристати на пропозицію була велика. Однак я цього не зробив, тому що не хотів опинитись у позиції підпорядкованості уряду. Повернувшись до Женеви, я підготував невеличку пропозицію стосовно створення Міжнародного інституту менеджменту в Києві. У цьому мені допоміг Г'ю Фолкнер, колишній міністр федерального уряду Канади, який рік працював у Міжнародному інституті менеджменту в Женеві як «директор на стажуванні». Ідея полягала у створенні інституту – спільного підприємства МІМ–Женева та Інституту економіки Академії наук України. Тоді президія НАН України могла затвердити рішення без звернення до Ради міністрів та отримання її дозволу на створення такого інституту» (Гаврилишин, 2011: 212). На пропозицію відкрити МІМ у Москві, Б. Гаврилишин наполіг, що тільки Київ, зрештою йому поступились. Уже 2 січня 1990 р. почалася перша програма МВА і МІМ-Київ запрацював. Той факт, що все це вдалося реалізувати, став справжньою сенсацією. Навіть у газеті «Известия» тоді була опублікована стаття, в якій написали: «Якщо ви бажаєте навчитися чогось про управління бізнесом, вам необхідно їхати до Києва» (Гаврилишин, 2011: 214).

У листопаді 1989 р. Римський клуб запросив Джорджа Сороса прочитати лекцію про нові фінансові інструменти та світовий фінансовий ринок на річній конференції в Ганновері у Німеччині, де Б. Гаврилишин з ним і познайомився. Це допомогло йому заітивати його відкрити свій благодійний фонд саме в Україні, а не десь у Росії. Першим головою наглядової ради Фонду і став сам Богдан Гаврилишин. Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ – Україна) було створено у Києві в 1990 р. із залученням представників різних українських організацій. Це були Юрій Щербак з організації «Зелений світ», Павло Мовчан з «Просвіти», Борис Олійник з «Фонду культури». Вони стали співзасновниками й членами ради директорів МФВ. До наглядової ради також приєдналися: Іван Дзюба, Дмитро Павличко, Володимир Василенко, Валерій Мещеряков, Володимир Савельєв, Сергій Конев, Ігор Юхновський та Валентин Симоненко (Гаврилишин, 2011: 217-218). Міжнародний Фонд «Відродження» є однією з перших благодійних організацій, створених для сприяння розвитку відкритого та

демократичного суспільства в Україні. З тих пір МФВ підтримує громадські ініціативи, мета яких збігається з цілями Фонду в усіх регіонах країни, закладаючи фундамент і створюючи умови для прогресивної трансформації суспільства. Міжнародний Фонд «Відродження» є частиною міжнародної мережі фондів мережі фондів Сороса. Ця мережа складається з національних і регіональних фондів у більш ніж тридцяти країнах світу, переважно в Центральній і Східній Європі, а також на території колишнього Радянського Союзу. Як недержавна організація, перебуває під громадським контролем, МФВ визначає свою стратегію незалежно від державних структур та урядів іноземних держав-донорів. Пріоритети Фонду визначаються Правлінням та Програмними радами, до складу яких входять авторитетні громадські діячі українського суспільства, фахівці в тих областях, в яких Фонд здійснює свою діяльність: громадянське суспільство, освіта, культура, ЗМІ, державне управління, охорона здоров'я та ін. (Міжнародний фонд).

Станом на 1990 р. не існувало жодної установи для об'єктивного аналізу та пропозицій щодо політики уряду та інших гілок влади. Потреба в такій аналітиці була очевидна. Завдяки фінансуванню Джорджа Сороса Б. Гаврилишин створив Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), який діє і до сьогодні.

Про співробітництво з Леонідом Кравчуком він написав наступне: «Леонід Кравчук, який на той час був головою Верховної Ради, відвідав Світовий економічний форум у Давосі у січні 1991 р. Це було щорічне зібрання, яке тривало тиждень і на яке у той час збиралися 1500 лідерів у сфері політики й бізнесу з усього світу для аналізу становища у світі та обговорення майбутніх напрямів розвитку. Як уже згадувалося, симпозіум був ініційований 1971 р. Міжнародним інститутом менеджменту в Женеві для святкування 25-ї річниці його заснування. Відвідавши симпозіум, Леонід Макарович приїхав до нас у Женеві на вечерю. Після вечері він відвідав мене вбик і запитав, чи хочу я стати його радником. Я подумав хвилинку й відповів йому, що не вважаю, що це гарна думка. Він спитав – чи це через те, що я не хочу бути радником комуніста, що я боюся, що подумаютъ люди? Я відповів, що це він може опинитись у хиткому становищі в очах керівників комуністичної партії, якщо людина, відома як націоналіст і патріот України, стане його радником. Натомість я запропонував створити групу радників, так звану Консультативно-дорадчу раду в складі відомих осіб з різних країн, які б надавали консультації Верховній Раді, де представлено різні політичні течії, а не тільки її голові. Леонід Макарович одразу погодився. Я склав документ з можливим колом обов'язків ради та принципами її роботи. Далі звернувся до людей, більшість з яких знав протягом багатьох років. Все це були люди з політичним досвідом у законодавчій та виконавчій гілках влади своїх країн і з міжнародним досвідом та репутацією» (Гаврилишин, 2011: 221). 12 березня 1991 року Президія Верховної Ради ухвалила рішення про офіційне створення Консультативної ради. Вона пів-на-пів складалася з українців та іноземців. До її іноземних членів належали: Збігнєв Бжезінський, радник Центру стратегічних та міжнародних досліджень, колишній радник президента з питань безпеки США, Раймонд Барр, колишній прем'єр-міністр Франції, Романо Проді, професор, колишній голова Ради міністрів Італії, Рой Романов, прем'єр провінції Саскачеван у Канаді, лорд Джеффри Гоу, член британської Палати лордів, колишній віце-прем'єр-міністр Великобританії з закордонних справ та ін.

Пласт вагомо вплинув на формування особистості Богдана Гаврилишина і через багато років, він натомість допомагав розвитку Пласту у вже набагато старшому віці. В 2003 р. він став першим українцем вибраним світової скаутської фундації – Baden Powell Fellowship, що посприяло в майбутньому до входження Пласту до Світової Організації Скаутського Руху. Правда, тоді для цього Пласту довелося ввійти в загальнонаціональну Національну Організацію Скаутів України (НОСУ), формально об'єднавшись з іншими

скаутськими організаціями. У 2008 р. НОСУ звернулася з проханням про вступ до СОСР, і Світовий Скаутський Комітет на своїй зустрічі 28 лютого–2 березня 2008 р. дав позитивну рекомендацію. Цьому процесу Б. Гаврилишин дуже активно сприяв, адже ставши головою Крайової пластової ради (законодавчий орган Пласту) в 2006–2008 рр. він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створену ним навчальну інституцію МІМ-Київ задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні та його виходу на світовий рівень.

Доказом його системного підходу до організації роботи було заснування Фонду Розвитку Пласту, що дало можливість оплачувати зарплатню постійним працівникам та фінансувати ряд так потрібних для скаутської організації проектів, зокрема проведення таборів, організації поїздок за кордон, покращення матеріальної бази тощо. Він вагомо допоміг трансформації Пласту з фактично регіональної західноукраїнської організації в набагато ширшу загальнонаціональну структуру.

Що цікаво, Богдан Гаврилишин мав впевненість, що без допомоги діаспори українська нація не мала би змоги добре розвиватися. Ще в дитинстві він хотів стати «достатньо авторитетною особистістю, щоб впливати на розвиток українського суспільства». Своє сильне почуття обов'язку перед Україною він пояснює наступним чином: «Може, тому, що я завжди відчував себе зобов'язаним перед своєю країною, яка бачила, як я народився, відкрила мої таланти, дала мені освіту, цінності і навіть цікавість пізнавати цей світ... Мій старший брат віддав життя за нашу країну. Він щиро вірив у незалежну Україну. Через це його було заслано і страчено в Сибіру. Завдяки цьому прикладу абсолютної пожертви я відчував себе зобов'язаним присвятити принаймні частину свого життя моїй рідній країні» (Пуаєттон, 2019: 111-112). Але не всі українці з діаспори мріяли врятувати Україну, чи мали б для цього хоча б змогу: «Насправді, я майже єдиний подібний приклад серед всіх українців, які живуть за кордоном. Я зустрічав багато співвітчизників у Канаді. Багато з них хотіли докласти зусиль, щоб змінити Україну, але вони залишалися досить обмеженими в своїх амбіціях. Вони вважали, що могли впровадити канадську систему, яку вважали ефективною, в Україні. Але все не так просто» (Пуаєттон, 2019: 111-112).

З часом, розчарувавшись у діючих тоді політиках, Б. Гаврилишин робить ставку на молодь. У 2010 р. заснував Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина (який починався як Фонд Розвитку Пласту), місією якого є підготовка критичної маси молодих українців, які на власному досвіді вивчили б як функціонують найкращі країни Європи, та зможуть утворити критичну масу людей, яка трансформує Україну. У 2017 р., наступного року після смерті Богдана Гаврилишина, фонд було перезасновано (його трьома дітьми та дружиною) і він отримав назву Фонд Родини Богдана Гаврилишина (Місія). Були продовжені всі основні попередні напрями роботи, зокрема і дві основні програми: «Молодь змінить Україну» та «Молодіжні делегати України до ООН». За час діяльності Фонду родини Богдана Гаврилишина та Фонду Богдана Гаврилишина сформувалася спільнота випускників програм, що налічує понад 1500 осіб. Окремо варто виділити «Проект №bhl5» – проєкт з популяризації Декларації відповідальності людини, створеної Богданом Гаврилишином у 2014 р. Складаючись із 15 пунктів вона покликана формувати культуру персональної відповідальності в Україні та світі (Проекти Фонду).

Можемо ствердити, що Богдан Гаврилишин належить до кращих та водночас непересічних представників українського народу, котрий на практиці сприяв розбудові української держави та суспільства. Найкращим підтвердженням його ефективної діяльності є те, що започатковані ним справи та генеровані ідеї продовжують жити, маючи і досі значний потенціал для України.

Література:

Віднянський, 2014 – *Віднянський С.В.* Гаврилишин Богдан Дмитрович // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А-М / Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88-89.

Гаврилишин, 2007а – *Гаврилишин Б.Д.* Українські дороговкази на роздоріжжях цивілізації // Сучасність. 2007. № 10. С. 58-64.

Гаврилишин, 2007б – *Гаврилишин Б.Д.* Україна: 20 минутих і 20 майбутніх років державотворення // Той, хто відродив Могиланку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького. Київ: Києво-Могиланська академія, 2007. С. 245-257.

Гаврилишин, 2009 – *Гаврилишин Б.Д.* До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. Київ: Пульсари, 2009. 248 с.

Гаврилишин, 2011 – *Гаврилишин Б.Д.* Залишаюсь українцем: спогади. Київ: Пульсари, 2011. 288 с.

Гаврилишин, 2013 – *Гаврилишин Б.Д.* Про особливості чужого досвіду // Газета «День» №71, (2013) <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/pro-osoblivosti-chuzhogo-dosvidu>

Гаврилишин, 2004 – *Гаврилишин Т.Ю., Гаврилишин В.П.* Коропець. Історія і спогади. Тернопіль: Воля, 2004. 240 с.

Геращенко, 2019 – *Геращенко О.Л.* Економіка XXI: країни, підприємства, людини. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Фоліо, 2019. 313 с.

Голянич, 2017 – *Голянич М.Ю.* Футурологія. Філософія майбуття: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 540 с.

Міжнародний фонд – Міжнародний фонд «Відродження». URL: <http://oneu.edu.ua/pages/viddili-i-sluzhbi/miznarod/fondi/fondi-15/>

Проекти Фонду – Проекти Фонду. URL: <https://bhfamily.org/proekty/>

Пуаєттон, 2019 – *Пуаєттон В.* Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин: біогр. / пер. з франц. І. Відлер. Київ: Славутич-Дельфін, 2015. 144 с.

References:

Vidnianskyi, 2014 – *Vidnianskyi S.V.* Havrylyshyn Bohdan Dmytrovych [Havrylyshyn Bohdan Dmytrovych] // Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk. Vypusk 5. Biohrafichna chastyna: A-M / Vidp. red. M. M. Varvartsev. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. pp. 88-89. [in Ukrainian]

Havrylyshyn, 2007a – *Havrylyshyn B.D.* Ukrainski dorohovkazy na rozdorizhzhakh tsyvilizatsii [Ukrainian signposts at the crossroads of civilization] // Suchasnist. 2007. № 10. S. 58-64. [in Ukrainian]

Havrylyshyn, 2007b – *Havrylyshyn B.D.* Ukraina: 20 mynulykh i 20 maibutnykh rokiv derzhavotvorennia [Ukraine: 20 past and 20 future years of state formation] // Toi, khto vidrodyv Mohylianku: zb. do 60-littia Viacheslava Briukhovetskoho. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2007. S. 245-257. [in Ukrainian]

Havrylyshyn, 2009 – *Havrylyshyn B.D.* Do efektyvnykh suspilstv: Dorohovkazy v maibutnie: dop. Rymskomu Klubovi [Towards More Effective Societies: Road Maps to the Future]. Vyd. 3-tie, dopov. Kyiv: Pulsary, 2009. 248 s. [in Ukrainian]

Havrylyshyn, 2011 – *Havrylyshyn B.D.* Zalyshaius ukraintsem: spohady [Remain Ukrainian: memories]. Kyiv: Pulsary, 2011. 288 s. [in Ukrainian]

Havrylyshyn, 2013 – *Havrylyshyn B.D.* Pro osoblyvosti chuzhoho dosvidu [About the peculiarities of someone else's experience] // Hazeta «Den» №71, (2013) [in Ukrainian] URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/pro-osoblivosti-chuzhogo-dosvidu>

Havrylyshyn, 2004 – *Havrylyshyn T.I., Havrylyshyn V.P.* Koropets. Istoriia i spohady [Koropets. History and memories]. Ternopil: Volia, 2004. 240 s. [in Ukrainian]

Herashchenko, 2019 – *Herashchenko O.L.* Ekonomika XXI: krainy, pidpriemstva, liudyny [Economy XXI: countries, enterprises, people]. 2-he vyd., pererob. i dopov. Kharkiv: Folio, 2019. 313 s. [in Ukrainian]

Holianych, 2017 – *Holianych M.I.* Futurolohiia. Filosofiia maibuttia [Futurology. The philosophy of the future]: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2017. 540 s. [in Ukrainian]

Mizhnarodnyi fond – Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia» International Foundation «Renaissance» URL: <http://oneu.edu.ua/pages/viddili-i-sluzhbi/miznarod/fondi/fondi-15/> [in Ukrainian]

Proiektu Fondu – Proiektu Fondu [Fund projects]. URL: <https://bhfamily.org/proekty/> [in Ukrainian]

Puaetton, 2019 – *Puaetton V.* Nevtomnyi mandrivnyk Bohdan Havrylyshyn [Tireless traveler Bohdan Havrylyshyn]: biohr. / per. z frants. I. Vidler. Kyiv: Slavutych-Delfin, 2015. 144 s. [in Ukrainian]

Отримано 29.11.2022

WORLD HISTORY / ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.41

SERHIY V. SARANOV

E.O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs (Ukraine)

METHODOLOGICAL AND INTERPRETATIVE ASPECTS OF THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF MACHIAVELLI'S «THE PRINCE» IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE THEORY OF ABSOLUTISM

Abstract. The article examines the methodological and interpretive aspects of the historical significance of Machiavelli's "The Prince" in the context of the development of the theory of absolutism. The author states that the analysis of "The Prince" at the methodological level should be carried out taking into account the complex political reality in Italy in the early modern period under the conditions of the political dependence of Italian rulers on foreign (European) states after 1494. When substantiating the key historical circumstances that determine the relationship between "The Prince" and the realities of the studied era, the concept of "hegemony" from the political theory of Antonio Gramsci, the assessments of the Swiss cultural historian Jacob Burkhardt, the philosopher and historian Benedetto Croce, and the British historian Nicholas Henshell are used. It is indicated that the critical view of the German-American political philosopher Leo Strauss deserves special attention.

From the point of view of author, it is possible to assert that an appendix of general methodological principles of estimations Strauss of Machiavelli's is to productive in wide sense of development of social and political idea of early Moderne time. Criticism of Strauss of relatively key aspects of approach of Machiavelli's is not able to replace the fact of faithful estimation Strauss of essence of looks of флорентинського thinker. Machiavelli really accomplishes a break with classic tradition of political idea, in the light of what even the later interpretations of "Sovereign", created already after Leo Strauss, are not able to shake loyalty of his estimations. So, interpretation of Quentin Skinner's, one of founders of Cambridge "school of concepts", is based on aspiration to step back from «textualization» interpretation of «The Prince» pushing off from the presence of "republican ideal". The position of Quentin Skinner, wired for sound to them on the pages of his works, is not capable in turn, in our view, to undermine the basic moments of approach of Leo Strauss.

Keywords. "The Prince", Machiavelli, absolutism, the theory of absolutism, Italy in the early modern times, the Renaissance, Europe.

Citation. Saranov S.V. Methodological and interpretive aspects of the historical significance of Machiavelli's "The Prince" in the context of the development of the theory of absolutism. *Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXIX 2022. Pp.41-49. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.41

САРАНОВ С.В.

Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (Україна)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ «ГОСУДАРЯ» МАКІАВЕЛЛІ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ АБСОЛЮТИЗМУ

Анотація. У статті розглядається проблематика методологічних та інтерпретаційних аспектів історичного значення «Государя» Макиавеллі в контексті розвитку теорії абсолютизму. Автор констатує, що аналіз «Государя» на методологічному рівні повинен здійснюватися з урахуванням складної політичної реальності в Італії раннього Нового часу за умов політичної залежності італійських правителів від іноземних (європейських) держав після 1494 року. При обґрунтуванні ключових історичних обставин, що зумовлюють взаємозв'язок «Государя» з реаліями

досліджуваної епохи, використовується поняття «гегемонії» з політичної теорії Антоніо Грамші, оцінки швейцарського історика культури Якоба Буркхардта, філософа та історика Бенедетто Кроче, британського історика Ніколаса Хеншелла. Вказується, що заслуговує на особливу увагу критичний погляд німецько-американського політичного філософа Лео Штрауса. Використання аргументації Штрауса під час розгляду історичного значення «Государя» є ефективним методологічним ключем і не може бути підірване чи ослаблене теоретично аргументацією Квентіна Скіннера, оскільки Скіннер жодним чином не заперечує важливу роль «Государя» у розвитку теорії абсолютизму.

Ключові слова. «Государь», Макіавеллі, абсолютизм, теорія абсолютизму, Італія раннього Нового часу, епоха Відродження, Європа.

Цитування. Саранов С.В. Методологічні та інтерпретаційні аспекти історичного значення «Государя» Макіавеллі у контексті розвитку теорії абсолютизму та теорії «державного інтересу» // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.41-49. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.41

«Государь», а також «Міркування про першу декаду Тита Лівія» належать до найвідоміших робіт Макіавеллі, з назвами яких протягом останніх кількох століть асоціювалося ім'я флорентинського мислителя. Як відомо, в обох роботах висвітлюються різні аспекти того самого питання щодо піднесення та занепаду держав, форм і методів утримання політичної влади у своїх руках, шляхів, якими можна забезпечити зміцнення власної держави. Як зазначав Бенедетто Кроче у статті «Макіавеллі і Віко» 1924 року, «не можна сказати, що ніхто з античних філософів не відчував відмінностей між етикою та політикою, їхньою автономією», але «вікове панування християнської думки» загостило та підготувало «конфлікт» (Кроче, 1999: 126). Результатом стало відкриття Макіавеллі «автономії політики», що наклалося на специфіку історичного розвитку європейських країн раннього Нового часу, що відзначається дослідниками.

В даному випадку стосовно обговорюваної нами проблематики буде доцільним позначити значення «Государя» для розвитку теорії абсолютизму. Слід нагадати, що написання «Государя» було завершено Макіавеллі у 1513 році, коли в європейських країнах починали поступово набирати чинності процеси, пов'язані з процесом переосмислення політики. Абсолютизм (абсолютна монархія) та абсолютистська ідеологія, незважаючи на критичне ставлення до поняття «абсолютизму» як історіографічного кліше з боку британського історика Ніколаса Хеншелла, оформився і пройшов кілька стадій розвитку. Нагадаємо, що йдеться, відповідно до усталеної історіографічної традиції, про поняття «абсолютна монархія», що визначається, насамперед, на рівні монархічної форми правління, при якій вся повнота державної влади концентрується в руках монарха. Незважаючи на те, що йдеться про контроль усіх сфер життя суспільства, поняття «абсолютної» монархії постає як досить умовне, через деяку обмеженість даного явища системою бюрократичного апарату, церквою і самою особистістю монарха. Найчастіше виділяють французький, прусський та англійський варіант абсолютизму, кожен з яких мав власну специфіку історичного розвитку. Йдеться про специфіку, що набувала все більш явно виражених рис, починаючи з епохи Великих географічних відкриттів, тобто з кінця XV століття. У випадку Франції, наприклад, йдеться про трохи більш ранні показники розвитку. Вони знайшли вираз у сукупному вигляді на момент історичного періоду другої половини XV століття. «Государь» Макіавеллі, написаний, 1513 року, відбив, з одного боку суто італійський досвід історичного розвитку міст-держав. З іншого боку, він відбивав, з причетності автора «Государя» до дипломатичної практики, і загальноєвропейські реалії.

Сукупність загальних та окремих питань, пов'язаних з вивченням «Государя» Макиавеллі, проблематики історичного розвитку європейського абсолютизму знайшли відображення в роботах Н. Хеншелла, Л. Штрауса, К. Скіннера, К. Уїкхема, С.Д. Сказкіна, Е.В. Тарле, О.Б.Дьоміна та інших дослідників (Хеншелл, 2003; Штраус, 2000; Уїкхем, 2019; Тарле, 2017; Скіннер, 2009; Буркхардт, 1996; Дьомін, 2001). Разом з тим, у сучасній українській історіографії ці питання практично не вивчені та потребують методологічної конкретизації. Винятком у цьому плані є роботи українського історика та дипломата В.Г. Циватого (Циватый, 2013).

З середини XV століття у західноєвропейських країнах під впливом кількох факторів визначального характеру набули розвитку нові форми організації політичної моделі, характер яких зумовлювався розгалуженою системою внутрішньої логіки та взаємодоповнюючих аспектів розвитку. До основних рис зазначеного процесу зазвичай відносять поступову концентрацію всієї сукупності влади руках государя. Це знаходило прояв у встановленні контролю над розрізненими раніше збройними силами країни, оформлення в цілісному вигляді єдиного та підконтрольного бюрократичного апарату, створення нових форм державних організацій, посилення однорідності соціальної структури, тенденції до посилення пошуків легітимації державної влади на рівні прагнення до обґрунтування божественного характеру її походження. Середньовіччя завершувалося поступово, у різних країнах цей процес набував різної сили та швидкості, проте загальний вектор розвитку був саме таким. Професор Оксфордського університету, британський медієвіст Крістофер Уїкхем, автор узагальнюючої роботи «Середньовічна Європа: Від падіння Риму до Реформації» влучно зауважив, що процес переосмислення політики супроводжувався на момент XV століття тим, що «поточну політику аналізували та критикували». Це було новим явищем, «принаймні, новим було таке напруження дискусій» (Уїкхем, 2019:373).

Важлива особливість полягала також у тому, що середньовічні політичні мислителі не зупиняли увагу на вирішенні злободенних політичних проблем і завдань, хоча моральні та юридичні аспекти «політичного» як явища їх, безумовно, цікавили. Представники середньовічної політичної думки не озвучували конкретні пропозиції для конкретизації методів вирішення поточних та нагальних проблем, їхні політичні теорії не були прив'язані до поточної політичної практики (Уїкхем, 2019:373). Те саме можна сказати і про «зерцали» для правителів, які відображали швидше прагнення обмежитися «викривальною мовою», як зазначає професор Уїкхем, у «захист або осуд тих чи інших великих політичних інститутів, які насправді часто будувалися за зовсім іншими принципами» (Уїкхем, 2019: 374).

Тепер нові реалії прокладали собі дорогу, їх поява і стрімкий розвиток супроводжувалося прагненням правителів домогтися політичної централізації країни, вивести королівства на лідируючі позиції на міжнародній арені. Цілком закономірним є, що на тлі цього посилювалася політична потреба правителів в опорі на соціальні та політичні кола, які перебувають безпосередньо у сфері їх підпорядкування, зокрема, йшлося про феодалну знать, що включала також і церкву. Зрозумілим також є насичене складними політичними подіями прагнення феодалної знаті та церковних кіл до відстоювання своїх позицій, незалежності та особливих прав. Середньовічний характер політичного світогляду залишкового характеру у даному разі міг парадоксальним чином уживатися з новими течіями у розвитку та потребами державної еволюції загалом

Поступово в процесі складної та багатовимірної боротьби політичних сил у західноєвропейських країнах вимальовувалося щось спільне та типовоє, з повною підставою здатне бути зарахованим до основних показників європейської держави раннього Нового часу. Йдеться про союз політичних сил різного характеру під егідою

держави у особі правителя, що, втім, не виключало ієрархічне різницю між владою різних рівнів втілюваної у особистості государя. Государ на теоретичному рівні узагальнення його функцій в настільки різнохарактерній системі, що виростала з краху християнської єдності середньовічного світу мав якусь суверенну владу щодо всіх інших політичних сил, які, на відміну від нього, таку владу не мали.

У контексті цього починала намічатися зміна в тональності обґрунтування очікуваних і бажаних функцій государя з боку політичних теоретиків, які з часів середньовіччя спиралися на тривалу традицію апеляції до «добрих», догідних християнської моралі рис особистості та поведінки правителів, насамперед поведінки політичної. Тепер же, з настанням нової епохи, починаючи з XVI століття, для цього починають використовуватися різноманітніші інтелектуальні прийоми, які випливали з розриву з існуючою середньовічною моралістичною традицією. Зміни у характері міждержавних військових конфліктів, зростання територіальних показників держав та ступеня контролю з боку королівської влади, інші тенденції до централізації та уніфікації політичної моделі призводили до зміни самого політичного масиву аргументації до рис бажаної політичної поведінки правителя (История человечества, 2004: 158).

Поданий масив аргументації щодо зміни у межах концепту «політичного» доцільно розглядати під кількома кутами аналізу. Насамперед йдеться про повний послух існуючої влади, тобто перед нами якийсь моральний принцип, що повністю обґрунтовує цю покору. Персона короля, королівських міністрів поставала як непорушний образ верховної влади у рамках божественного образу. Піддані також наділялися певною «моральною відповідальністю» поведінки поряд із правителями, від яких очікували на врахування реалій існуючої ієрархічної піраміди влади. По-друге, йшлося про потенційно можливе втручання держави в економічне життя, аспекти повсякденного розвитку. І нарешті, що особливо важливо у контексті нашої статті, могло йтися, як зазначає професор Анхель Родрігес Санчес, про розгляд «правління як політичного підприємства».

Вихідним пунктом політичного обґрунтування третього кута можливого аналізу політичних реалій, що складалися, виступає саме «Государ» Макіавеллі, який відобразив складні політичні конструкти, що тільки починали складатися в Італії в умовах залежності італійських правителів від іноземних держав, що стала фактом після 1494 року. Як відомо, одним із центральних концептів у політичній теорії Антоніо Грамші було поняття «гегемонії». Стосовно ситуації описуваної нами в контексті позначення ключових історичних обставин, що зумовлювали взаємозв'язок «Государя» з реаліями досліджуваної нами епохи, є важливим наступний аспект причинно-наслідкового характеру. Так, система оформлення центральних політичних організацій держави XVI століття може бути зрозуміла до кінця лише з урахуванням прагнення гегемонії як кінцевої мети.

Йдеться про категорії «миру» та «війни», які визначали становлення та практичну організацію системи європейського балансу сил. Різноманітні види політичної активності государя раннього Нового часу передбачали опору на певний набір етичних політичних принципів та уявлень про систему правління та влади загалом.

Такою була та система загальних політичних координат, у межах яких зароджувалася нова модель і новий підхід, які часто ще співіснували з середньовічними уявленнями, суттю яких було обґрунтування абсолютної монархії як найкращої форми організації. Італія поставала просто ідеальною історичною ареною для подібних теоретичних узагальнень і обґрунтувань, оскільки історичний досвід італійських міст-держав відрізнявся ранньою формою переважання світської моделі поведінки над християнськими уявленнями про роль політики, сенс політичної поведінки та характер політичної мети.

На це звертав увагу швейцарський історик культури Якоб Буркхардт, що відобразив у своїй роботі «Культура Відродження в Італії» цілісні риси італійського політичного життя

(Буркхардт, 1996). Ці риси дозволили цьому історико-культурному ареалу досить рано придбати унікальні на тлі, наприклад, французького та англійського варіанта історичного розвитку, показники соціально-політичної еволюції та організації політичного простору, відображені Макіавеллі у «Государі» та «Міркуваннях». Характер політичного світу змінився, колишній християнський універсалізм середньовічного зразка змінився новими правилами гри з переважним характером династичних та патримоніальних показників.

Опис такого ідеального государя ми знаходимо якраз у «Государі» Макіавеллі, творчість якого виступає, як відомо, точкою відліку для становлення політичної науки. При цьому дослідниками також наголошується, що йдеться у випадку «Государя» про становлення лінії теорії абсолютизму, що в «Государі» знайшла початковий опис, але потім доповнений у роботах Жана Бодена та інших теоретиків абсолютизму. «Государ» Макіавеллі відкриває, з одного боку, нову лінію аргументації в обґрунтуванні абсолютизму. З іншого боку, безумовно, спирається на традицію політичного мислення, історичне походження якої можна простежити у формулі римського права. В даному випадку можна навести відому формулу римського юриста II ст. е. Ульпіана: «Держава не пов'язана законами». І все-таки основні ідеї, відображені в «Государі» стали можливими тільки в рамках конкретно-історичних зрушень у розвитку італійських міст-держав, інших країн континентальної Європи, пов'язаних з революційною перебудовою середньовічних інститутів як таких.

Добре відомо, що ідеологія абсолютизму представлена серією робіт авторів певної інтелектуальної спрямованості, пов'язаної з відстоюванням незаперечного авторитету королівської влади, що спирається на тезу про божественне походження самого характеру цієї влади та її закономірності як історичного явища. Так, наприклад, з погляду автора «Левіафана» Томаса Гоббса (1588-1679) найкращою формою держави є саме монархія через її більшу відповідність ідеалу абсолютної та нерозділеної влади. Правовий позитивізм Гоббса виявляється у його обґрунтуванні і звеличенні ролі держави у його монархічному вигляді. При такому досить усталеному трактуванні, що збігається з хронологічною появою робіт теоретиків абсолютизму, можна досить впевнено повторити тезу про вплив «Государя» на сам початок появи робіт, що обстоюють монархію та монархічну форму держави. Однак на наш погляд проблематика заслуговує на те, щоб бути поглибленою на концептуальному рівні в контексті найбільш значущих інтерпретацій «Государя» здійснених у XX столітті.

Нам представляється такою, що заслуговує на увагу думка німецько-американського політичного філософа Лео Штрауса, ознайомлення з якою здатне більш детально розкрити взаємозв'язок «Государя» з розвитком теорії абсолютизму. Лео Штраус у роботі «Введення в політичну філософію» приділяє фігурі Нікколо Макіавеллі досить багато уваги виключно в критичному ключі, аргументуючи його внесок у розрив із класичною політичною філософією, яка мала глибоку інтелектуальну традицію, що сягає корінням в античну політичну думку. В одній з глав збірки цієї збірки статей під назвою «Вступ до політичної філософії» Штраус зупиняє нашу увагу на своїй концепції «трьох хвиль сучасності». Лео Штраус констатує, що основний внесок Макіавеллі в тому і полягав, що він відкинув усю попередню політичну філософію як не відповідну новим реаліям епохи. Здавалося б, на це найбільше має підставу претендувати Томас Гоббс, проте насправді зазначений процес втілюється у працях саме Макіавеллі (Штраус, 2000: 70). Аргументація Штрауса є одним із найбільш вражаючих варіантів негативного ставлення до Макіавеллі в дусі «антимакіавеллізму». Штраус пише, що Макіавеллі «протиставляє ідеалізму традиційної політичної філософії реалістичний підхід до політичних речей», але це «тільки половина істини» (Штраус, 2000: 70).

Макіавеллі, за словами Штрауса, начебто погоджується з Аристотелем і, опосередковано, з Платоном, у тому, що «найкращий лад не може бути встановлений, якщо відсутній потрібний матеріал» (Штраус, 2000: 71), проте потім вносить істотне доповнення до інтерпретації аристотелівської позиції. Те, що «для Аристотеля уявляється неможливим, для Макіавеллі – лише велике утруднення, яке може бути подолано видатною людиною, яка використовує незвичайні засоби для того, щоб перетворити зіпсований матеріал на хороший» (Штраус, 2000: 71). Зупинимося на деякий час на цій лінії аргументації Штрауса, і дозволимо собі глибше проаналізувати вказану тезу Лео Штрауса на тлі процесу складання абсолютної монархії в Європі.

З одного боку, бачимо, що, справді, Штраус віддає належне Макіавеллі у плані «розриву» з класичної політичної філософією попереднього періоду, що позначився у знакових працях флорентинського мислителя. У той же час, для нас важливим є те, що цей вказаний Штраусом «розрив» збігається з процесом появи абсолютизму як історичного явища. То що, до концепції Штрауса необхідно додати «супутній» матеріал для надання їй більш обґрунтованого характеру в контексті обґрунтування взаємозв'язку Макіавеллі з абсолютизмом як явищем? У певному сенсі, так, але необхідно подивитися також, чи не виходить за межі запропонованого нами кроку подальший характер інтерпретації Макіавеллі з боку Лео Штрауса, тобто, чи залишає нам шанс здійснити запропоноване критика Лео Штрауса на адресу Макіавеллі. Для цього ми пропонуємо заглибитись у подальший аналіз позиції Штрауса у зазначеному питанні.

Отже, Макіавеллі не зупиняється там, де Аристотель вважає ситуацію безвихідною, стверджує Лео Штраус. Флорентинський мислитель відкидає досвід і модель «уявних держав ранніх авторів» закликаючи до необхідності звернути увагу до справ реальних, у межах яких насправді говорять, роблять вчинки та розвиваються загалом люди та держави. У цьому «відкиданні» даного уявного досвіду полягає з погляду Штрауса одне з фактичних доказів розриву Макіавеллі з усією попередньою лінією розвитку політичної думки. Додамо від себе, що позиція Штрауса, в контексті навіть його критицизму щодо погляду на Макіавеллі в цілому, не виключає можливості додати до сказаного ним, що тим самим Макіавеллі закладає можливість появи більш розгорнутого виду ідеологічного обґрунтування монархічної форми правління. Не має особливого сенсу заглиблюватися в даний випадку в стару історіографічну дискусію, чи був до кінця щирий Макіавеллі, йдучи в розріз у «Государі» з тими положеннями, які будуть висловлені в «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія». Або дві роботи є лише дві сторони однієї й тієї ж методологічної площини, лише у її заломленнях? Зазначимо тут, що подальша лінія аргументації Штрауса заслуговує на пильну увагу, оскільки в процесі її розгорнутого викладу, він виставляє перед нами широку панораму своїх критичних аргументів на адресу автора «Государя», інтелектуальна вага яких, слід визнати, доповнюється важким історичним досвідом XX століття.

Основне питання, на наш погляд, чи є інша можливість простежити появу теорії абсолютизму як явища, констатуючи при цьому, що Макіавеллі перебуває біля її витоків, без того, щоб не визнати, що для здійснення цього Макіавеллі просто потрібно було порвати з попередньою класичною традицією політичної, філософії та політичної думки. У цьому з нашого погляду полягає певна унікальність ідеології абсолютизму як явища та етапу розвитку суспільно-політичної думки, і це саме те, що дозволяє побачити деяку вразливість поглядів Лео Штрауса щодо Макіавеллі. Штраус намагається максимально близько підійти до лінії безпосереднього політичного мислення Макіавеллі. Зокрема, розпочати «потрібно з того, як люди живуть; треба опустити очі до землі» (Штраус, 2000: 72).

Штраус жодного разу не згадує західноєвропейський абсолютизм як історичний продукт і складову того, що він пов'язує з «опусканням очей до землі». Він продовжує, що для Макиавеллі центральним елементом стало «нове тлумачення чесноти» (Штраус, 2000: 72). Але для нас важливо, що Штраус перераховує складові елементи чесноти у розумінні Макиавеллі. Отже, йдеться про відмову розуміти чесноту «як мету існування держави», але її існування пропонується обґрунтовувати існуванням «заради» держави; мораль не впливає на характер політичного життя; «мораль неможлива поза політичним суспільством; вона передбачає його; політичне суспільство не може бути встановлене та збережене, залишаючись усередині кордонів моралі, з тієї простої причини, що слідство або обумовлене не можуть передувати причині або умові» (Штраус, 2000: 72).

Як бачимо, у центрі інтелектуальної аргументації Макиавеллі, у викладі та інтерпретації її Лео Штраусом, виявляються позиції старої традиції політичного мислення політичної філософії, коли Штраус пише про слідство чи обумовлене, які «не можуть передувати причині чи умові». Справді, в «Державі» Платона насамперед описується образ і характерні риси якогось «ідеального» з устрою держави. Однак на причинно-наслідковому рівні, на рівні історичних причин чи умов це не розглядається. Платон створює масштабну картину уявлюваної ним держави у відриві від конкретно-історичного аналізу, зробити що він був або не готовий, або це не входило у систему того, що ми називаємо «політичною філософією» Платона. Макиавеллі ж, згідно з Штраусом, розставляє аргументи в порядку прив'язування їх до причини чи умови і ніяк інакше, тим самим поглиблюючи свій розрив навіть із так званим політичним реалізмом Аристотеля. Там де Аристотель зупиняється, констатує «непридатність матеріалу» для обробки, Макиавеллі йде далі, пропонуючи лише застосувати інші за характером критерії та методи роботи з «відкинутим» Аристотелем матеріалом, який ми можемо називати матеріалом повною мірою політичним. Виходить, що Штраус вірно констатує основні позиції та характер вкладу Макиавеллі у перший етап «хвиль сучасності» (поняття Л. Штрауса), проте ставить Макиавеллі закид те, що відображало тенденцію до монополізації політичної влади як такої в рамках країн європейського континенту в цілому. Адже досягти цієї монополізації, створити централізовану модель держави можна було лише новими методами, використовуючи засоби, націлені на побудову не ідеальних моделей державного та політичного устрою в дусі Платона, а в рамках реальних тенденцій пов'язаних із переосмисленням процесу політичного розвитку, на які вказує професор Крістофер Уікхем у роботі «Середньовічна Європа: Від повалення Риму до Контрреформації».

Але повернемося до розгляду аргументації Штрауса, оскільки лише проаналізувавши її в повному обсязі можна оцінити характер вкладу Макиавеллі в інтелектуальну традицію ідеології абсолютизму і оцінити також, наскільки наше розуміння цього вкладу може змінюватись в залежності від нашої схильності до оцінок Макиавеллі присутнім в історіографії досліджуваного нами питання. Відповідно до Штрауса Макиавеллі відкидає позицію класичного варіанта політичної філософії, суть якої полягає у визнанні справедливості як «згоди з природним порядком; визнання невлучимого випадку відповідає визнання незбагненого провидіння» (Штраус, 2000: 72). Натомість Макиавеллі стверджує, що чеснота існує саме заради держави, а «випадок може бути поставлений під контроль». Виходить, ми є присутніми перед перетворенням політичної проблематики на проблематику суто «технічну». Штраус наводить як приклад цитату з Томаса Гоббса про те, що причиною занепаду держав є справи людей, які їх очолюють. Тим самим Макиавеллі констатує, що «у людях немає такого зла, яким неможливо було б керувати» (Штраус, 2000: 73).

У результаті Макіавеллі здійснив серйозний методологічний переворот, який може бути краще зрозумілий у світлі двох змін, що відбулися, як зазначає Штраус, вже після Макіавеллі. Йдеться, по-перше, про «революцію в природничих науках», що супроводжувалась відмовою від «кінцевих причин», у тому числі й від «поняття випадку». А, по-друге, наступна зміна була пов'язана з відновленням «старого зв'язку» між справедливістю та природним правом у роботах Томаса Гоббса, тлумаченням її знову в «макіавелліанському дусі». До Гоббса природний закон розумівся «у світлі ієрархії цілей людини, серед яких самозбереження займало найнижче місце», тоді як трактування Гоббса ґрунтується на трактуванні природного закону «тільки в термінах самозбереження» (Штраус, 2000: 74).

Виходить, що Штраус констатує прямий зв'язок Макіавеллі з виникненням абсолютизму, проводить паралель з Гоббсом, який був, як відомо, одним з найвідоміших теоретиків монархічної форми правління, вводить поняття «трьох хвиль сучасності» в контексті чого нам і пропонується оцінити основний внесок Макіавеллі в розвиток політичної філософії. Абсолютизм як явище не позначається і не аналізується Штраусом, хоча воно не може бути не присутнє у змісті «першої хвилі сучасності». Критичний аналіз позиції Штрауса, що дозволяє побачити його прихильність до політичної філософії неоконсерватизму в рамках уваги до робіт Сократа, Платона і Аристотеля, а також, у свою чергу, критиці з його боку Макіавеллі та Мартіна Хайдеггера дозволяє нам висловити елементи власних оцінок про взаємозв'язок Макіавеллі з теорією абсолютизму.

Таким чином, на наш погляд, можна стверджувати, що застосування загальних методологічних принципів оцінок Штраусом Макіавеллі є продуктивним у широкому розумінні розвитку теорії абсолютизму, суспільно-політичної думки раннього Нового часу. Критицизм Штрауса щодо ключових аспектів підходу Макіавеллі не здатний замінити сам факт правильної оцінки Штраусом суті поглядів флорентинського мислителя. Макіавеллі справді здійснює розрив із класичною традицією політичної думки, у світлі чого навіть пізніші інтерпретації «Государя», створені вже після Лео Штрауса, не здатні похитнути вірності його оцінок. Так, інтерпретація Квентіна Скіннера, одного із засновників Кембриджської «школи понять», заснована на прагненні відійти від «текстуалізації» інтерпретації «Государя», відштовхуючись від наявності «республіканського ідеалу». У свою чергу, позиція Квентіна Скіннера, озвучена ним на сторінках його робіт, не здатна, на наш погляд, підірвати основні моменти підходу Лео Штрауса. Адже Скіннер аж ніяк не заперечує істотне значення «Государя» у розвитку теорії абсолютизму, проте має на меті загалом оскаржити концептуальну точку зору Лео Штрауса.

Література:

- Maulde-La-Clavière, 1892 – *Maulde-La-Clavière M. De. La diplomatie au temps de Machiavel. Tome I.* Paris: Ernest Leroux, éditeur, 1892. 475 p.
- Буркхардт, 1996 – *Буркхардт Я.* Культура Возрождения в Италии. Опыт исследования. М.: Юрист, 1996. 591 с.
- Гоббс, 2020 – *Гоббс Т.* Левиафан. М.: РИПОЛ классик, 2020. 608 с.
- Дьомін, 2001 – *Дьомін О.Б.* Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50-кінця 80-х рр. XVI ст. Одеса: Астропринт, 2001. 360 с.
- История человечества, 2004 – *История человечества: в 8 томах. Том V. XVI-XVIII века.* М.: «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. 499 с.
- Кроче, 1999 – *Кроче Б.* Макиавелли и Вико // Антология сочинений по философии. История, экономика, право, этика, поэзия. СПб.: «Пневма», 1999. С. 126-131.
- Мак'явеллі, 2019 – *Мак'явеллі Н.* Державець. Київ: Фоліо, 2019. 121 с.
- Скиннер, 2009 – *Скиннер К.* Макиавелли. Очень краткое введение. М.: Астрель, 2009. 156 с.
- Тарле, 2017 – *Тарле Е.В.* История Италии в средние века. М.: URSS, 2017. 208 с.

Уикхем, 2019 – *Уикхем К.* Средневековая Европа. От падения Рима до Реформации. М.: Альпина нон-фикшн, 2019. 536 с.

Хеншелл, 2003 – *Хеншелл Н.* Миф абсолютизма. Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени. СПб.: Алетейя, 2003. 272 с.

Циватый, 2013 – *Циватый В.Г.* Дипломатический инструментарий Н. Макиавелли и институционализация дипломатической деятельности западноевропейских государств раннего Нового времени / Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2013. С. 271-285.

Штраус, 2000 – *Штраус Л.* Введение в политическую философию. Пер. с англ. М. Фетисова. М.: Логос, Праксис, 2000. 364 с.

References:

Maulde-La-Clavière, 1892 – *Maulde-La-Clavière M. De.* La diplomatie au temps de Machiavel. Tome I. Paris: Ernest Leroux, éditeur, 1892. 475 p.

Burkhardt, 1996 – *Burkhardt Ja.* Kul'tura Vozrozhdenija v Italii. Opyt issledovanija [Renaissance culture in Italy. Research experience]. M.: Jurist, 1996. 591 s. [in Russian]

Gobbs, 2020 – *Gobbs T.* Leviathan [Leviathan]. M.: RIPOL klassik, 2020. 608 s. [in Russian]

D'omin, 2001 – *D'omin O.B.* Bilja vitokiv anglijs'kogo atlantizmu. Zovnishnja politika Anglii kincja 50-kincja 80-h rr. XVI st. [At the origins of English Atlanticism. Foreign policy of England in the late 50s and late 80s of the 16th century]. Odesa: Astroprint, 2001. 360 s [in Ukrainian]

Istorija chelovechestva, 2004 – *Istorija chelovechestva: v 8 tomah. Tom V. XVI-XVIII veka* [Human history]. M.: «Izdatel'skij Dom MAGISTR-PRESS», 2004. 499 s. [in Russian]

Kroche, 1999 – *Kroche B.* Machiavelli i Viko // Antologija sochinenij po filosofii. Istorija, jekonomika, pravo, jetika, poezija [Machiavelli and Vico]. SPb.: «Pnevma», 1999. S. 126-131. [in Russian]

Mak'javelli, 2019 – *Mak'javelli N.* Derzhavec' [The Prince]. Kyiv: Folio, 2019. 121 s. [in Ukrainian]

Skinner, 2009 – *Skinner K.* Machiavelli. Ochen' kratkoe vvedenie. [Machiavelli. A very short introduction]. M.: Astrel', 2009. 156 s. [in Russian]

Tarle, 2017 – *Tarle E.V.* Istorija Italii v srednie veka. [History of Italy in the Middle Ages]. M.: URSS, 2017. 208 s. [in Russian]

Uikhem, 2019 – *Uikhem K.* Srednevekovaja Evropa. Ot padenija Rima do Reformacii. [Medieval Europe. From the Fall of Rome to the Reformation]. M.: Al'pina non-fikshn, 2019. 536 s. [in Russian]

Henshell, 2003 – *Henshell N.* Mif absoljutizma. Peremeny i preemstvennost' v razviti zapadnoevropejskoj monarhii rannego Novogo vremeni. [The myth of absolutism. Changes and continuity in the development of the Western European monarchy of the early modern period]. Spb.: Aletejja, 2003. 272 s. [in Russian]

Civatyj, 2013 – *Civatyj V. G.* Diplomatičeskij instrumentarij N. Machiavelli i institucionalizacija diplomatičeskoj dejatel'nosti zapadnoevropejskih gosudarstv rannego Novogo vremeni / Perechityvaja Machiavelli. Idei i političeskaja praktika cherez veka i strany [N. Machiavelli's Diplomatic Tools and the Institutionalization of the Diplomatic Activities of the Western European States of the Early Modern Age]. M.: Institut vseobshhej istorii RAN, 2013. S. 271-285. [in Russian]

Shtraus, 2000 – *Shtraus L.* Vvedenie v političeskuju filosofiju. Per. s angl. [Introduction to Political Philosophy]. M. Fetisova. M.: Logos, Praksis, 2000. 364 s. [in Russian]

Отримано 24.09.2022

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.50

VLADYSLAVAM.ZAVHORODNIA

Sumy State University (Ukraine)

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN UNION SPORTS POLICY AND LAW*

Abstract. *The presented work is devoted to highlighting the processes of evolution of the EU sports law and policy, identifying facts and events that have contributed to the development of communitarian regulation in this area and establishing trends and directions significant for Ukraine in the European integration aspect. Integration processes, first purely economic and then increasingly multidirectional, could not but affect this vital sphere of social life on the European continent and internationally. Sport is an essential element of the self-realization of a human personality and a sphere of economic activity. It is also a form of international communication, cross-cultural communication, the assertion of authority, and a positive image of countries. Also, sports can be an instrument of political and diplomatic influence or even a means of responding to violations of international law and order.*

The evolution of EU sports policy and law has been a difficult and long way in the general context of European integration processes. Initially, the sport was not covered by Community law and the spheres of competence of the Communities.

However, since the 60s of the last century, the foundations of the European sports model began to form. Implementing the Council of Europe's standards in the Member States' practice was essential in forming this model. The European sports model implies, on the one hand, the unity of values and sports traditions of Europe. On the other hand, it is based on considering the national characteristics of European countries, pluralism, and diversity of the organization of sports relations and activities of non-governmental sports organizations. To the main features of the European sports model, which have developed historically and are preserved to this day, the author refers voluntary participation in sports competitions, non-discrimination, democracy, solidarity, compliance with the rules of "fair play," good governance, and prevention of corruption and abuse.

The article characterizes the role of the Court of Justice of the European Union (CJEU) in the creation of the EU acquis in the field of sport. CJEU developed the legal criteria system for extending communitarian rules and principles to the economic aspects of sports activities, including regulating relations with non-state actors such as national Olympic committees, sports federations, etc. Relevant CJEU decisions are analyzed in the study, approaches to the application of EU competition rules in sports, as well as to labor relations, freedom of movement of workers, and the provision of services, are revealed.

Further integration and reform of the EU under the provisions of the Lisbon Treaty led to the emergence of a sector of the EU policy in the field of sports and several regulations and organizational measures aimed at realization of this policy. Implementation of the relevant standards in the national legislation, introduction of the best practices of governance in the field of sports in the state policy and activities of non-governmental sports organizations are important components of the implementation of Ukraine's European integration aspirations, fulfillment of obligations under the Association Agreement and prospectively – the criteria for the EU membership.

Keywords: *European Union, European values, sports policy, Bosman ruling, sport law, European integration, EU-Ukraine Association Agreement.*

Citation. Zavhorodnia V.M. The origin and development of the European Union sports policy and law. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXIX 2022. Pp. 50-58. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.50

ЗАВГОРОДНЯ В.М.

Сумський державний університет (Україна)

**ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК СПОРТИВНОЇ ПОЛІТИКИ І ПРАВА
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ****

Анотація. Представлена робота присвячена висвітленню процесів еволюції спортивного права і політики ЄС у галузі спорту, виявлення фактів і подій, які сприяли розвитку комунітарного регулювання в означеній сфері, встановлення значущих для України у євроінтеграційному аспекті тенденцій та напрямків.

Еволюція спортивної політики і права ЄС пройшла складний і тривалий шлях у загальному контексті євроінтеграційних процесів. Первісно, спорт не охоплювався комунітарним правом і сферами компетенції Співтовариств. Однак, вже з 60-х років минулого століття, перш за все, через впровадження в практику держав-членів стандартів Ради Європи, почали формуватися основи європейської спортивної моделі. Ця модель передбачає, з одного боку, єдність цінностей і спортивних традицій Європи, з іншого, – заснована на врахуванні національних особливостей європейських країн, плюралізму і різноманітності організації спортивних відносин та діяльності недержавних спортивних організацій. До головних рис європейської спортивної моделі, які склалися історично і зберігаються донині, авторка відносить добровільність участі в спортивних змаганнях, недискримінацію, демократичність, солідарність, додержання правил «чесної гри», належне врядування, недопущення корупції та зловживань.

У статті характеризується роль Суду ЄС у створенні правового доробку ЄС у сфері спорту, що полягає у створенні юридичних критеріїв для поширення комунітарних норм і принципів на економічні аспекти спортивної діяльності, включаючи регулювання відносин недержавними акторами – національними олімпійськими комітетами, спортивними федераціями тощо.

Подальша інтеграція та реформування ЄС відповідно до положень Лісабонського договору спричинили появу окремого сектору політики ЄС у сфері спорту та низки нормативних документів і організаційних заходів, спрямованих на втілення цієї політики в життя. Імплементация відповідних стандартів у вітчизняне законодавство, впровадження кращих практик врядування в сфері спорту у державну політику та діяльність спортивних організацій є важливими складовими реалізації євроінтеграційних прагнень України, виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію та перспективно – критеріїв членства в ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, європейські цінності, спортивна політика, справа Босмана, спортивне право, європейська інтеграція, Угода про асоціацію Україна-ЄС.

Цитування. Завгородня В.М. Зародження і розвиток спортивної політики і права Європейського Союзу // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.50-58. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.50

Створення Європейського Союзу, як і загалом процес європейської інтеграції, на перший погляд, досить далекі від спортивних відносин, правового регулювання національного і міжнародного спорту, формування спортивних політик держав-членів ЄС, тим більше, єдиної комунітарної політики. Однак інтеграційні процеси, спочатку суто економічного, а далі все більш різновекторного характеру, не могли не вплинути і на цю важливу сферу соціального життя як на Європейському континенті, так і в міжнародному масштабі. Спорт виступає не лише важливим елементом самореалізації людської особистості і сферою економічної діяльності, він є формою міжнародної

комунікації, кроскультурного спілкування, ствердження авторитету і позитивного іміджу країн. Так само, спорт може бути інструментом політичного і дипломатичного впливу чи навіть засобом реагування на порушення міжнародного правопорядку (Zavhorodnia, 2022). У резолюції A/RES/75/18 Генеральної Асамблеї ООН, зокрема, підтверджується, що спорт є одним з важливих факторів забезпечення сталого розвитку та констатується постійне зростання його внеску у справу миру, сприянню реалізації прав людини, толерантності, повазі до людської гідності (Resolution, 2020).

Євроінтеграційні прагнення України, підписання Угоди про асоціацію Україна – ЄС (Association Agreement, 2014), врешті, здобуття у 2022 році нашою державою статусу кандидата в члени ЄС, вимагають всебічної гармонізації вітчизняного законодавства з правом ЄС, у тому числі, й в царині спорту, а також вибудовування спортивної політики на спільних європейських цінностях. Так, відповідно до ст. 441 Угоди про асоціацію Україна – ЄС передбачається, що Сторони співробітничать у галузі спорту та фізичної культури з метою сприяння розвитку здорового способу життя серед людей різного віку, просування соціальних функцій та освітніх цінностей спорту, а також боротьби із загрозами для спорту, наприклад з допінгом, договірними матчами, расизмом та насильством. Це співробітництво, зокрема, включає обмін інформацією та кращими практиками за такими напрямками як а) популяризація фізичної культури і спорту через освітню систему у взаємодії з державними установами та недержавними організаціями; б) заняття спортом та фізична культура як спосіб сприяння здоровому способу життя і загальному процвітання; в) підвищення рівня національної компетенції та вдосконалення системи кваліфікацій у галузі спорту; г) інтеграція людей з розумовими та фізичними вадами через заняття спортом; д) боротьба з допінгом; е) боротьба з договірними матчами; ж) безпека під час великих міжнародних спортивних подій. Згідно зі ст. 442 з цих постійний діалог з цих питань має відбуватися в рамках економічного і галузевого співробітництва, як це передбачено Розділом V Угоди (Association Agreement, 2014). Відтак, дослідження еволюції права і політики ЄС у цій галузі та представляють значний інтерес і є актуальними в контексті європейських перспектив України. Сьогодні вказані питання практично залишилися поза межами вітчизняної наукової дискусії і піднімаються лише в окремих працях (Proshchuk, 2020). Проблематика становлення і розвитку спортивного права і політики ЄС активно обговорюється в роботах європейських дослідників (Abanazir, 2019; Budzinski, 2012; Duval, et al., 2016; Douvis&Billonis, 2005; Parrish, 2003; Yilmaz, 2018 та ін.), які й складають науково-теоретичне підґрунтя цієї статті. Крім того, джерельною базою дослідження стали установчі договори ЄС, акти комунітарного права, рішення Суду ЄС.

Метою цієї статті є висвітлення процесів еволюції спортивного права і політики ЄС у галузі спорту, виявлення фактів і подій, які сприяли розвитку комунітарного регулювання в означеній сфері, встановлення значущих для України у євроінтеграційному аспекті тенденцій та напрямків.

Спортивні відносини не входили до сфери нормативного регулювання на перших етапах європейської інтеграції. Поняття спорту чи спортивної політики було відсутнє як у засновницьких договорах, які започатковували, в першу чергу, новий рівень економічної співпраці між державами-членами (Treaty of Paris, 1951; Treaties of Rome, 1957a; Treaties of Rome, 1957b), так і в Маастрихтському договорі про Європейський Союз (Maastricht Treaty, 1992).

У той же час, слід мати на увазі, що держави, які входили до Європейських співтовариств, були і є членами Ради Європи. Тож, їх правові і політичні системи зазнавали впливу стандартів цієї організації. Питання спорту як культурного надбання були певною мірою охоплені Європейською культурною конвенцією (European Cultural

Convention, 1954). У 1963 році Комітет міністрів Ради Європи заснував «Європейський спортивний сертифікат», для сприяння участі молоді у спортивній діяльності шляхом прищеплення цінностей європейської солідарності (Gasparini, 2020). У 1967 році Комітет міністрів Ради Європи прийняв Резолюцію (67)12 Про допінг атлетів (Resolution, 1967), яка, хоч і мала рекомендаційний характер, але стала першим міжнародно-правовим антидопінговим документом. У 1975 році в рамках Ради Європи була ухвалена Європейська хартія про спорт для всіх (Sport for All, 1975). Цим документом власне, була започаткована європейська модель, яка лягла в основу спортивної політики для урядів держав-членів, ы розвивається до нині на національному та комунітарному рівнях. Сьогодні у доробку Ради Європи наявна значна кількість стандартів, що тією чи іншою мірою стосуються спортивного права. Загалом, головна мета політики Ради Європи у сфері спорту – не замінити національну політику, а сформувати певні загальні принципи, боротися з явищами, які суперечать європейським цінностям (допінг, дискримінація в спорті, насильство тощо).

Ці ж принципи поділялися і в рамках Європейських співтовариств. Однак, їх природа як наднаціональних економічних об'єднань обумовила інші фактори у становленні і розвитку регулювання спортивних відносин. Як вже зазначалося, установчі договори не містили положень щодо спорту, концентруючись на більш економічно вагомих аспектах інтеграції. Однак регулювання економічних питань, зокрема, конкуренції, єдиного ринку, свободи руху товарів, послуг, капіталу і працівників, не могло не вплинути на розвиток спортивних відносин.

Першооснови спортивного права ЄС були започатковані практикою Європейського суду правосуддя (ECJ), якому, внаслідок зростання комерціалізації і інтернаціоналізації професійного спорту, так чи інакше доводилося розглядати і спортивні справи. Дослідники (Proshchuk, 2020: 54-55; Parrish, 2003: 7-8) справедливо відзначають особливе значення в цьому процесі справ *Walrave and Koch* (Judgment, 1974) та *Dona* (Judgment, 1976), преюдиційні висновки у яких встановили загальний принцип, згідно з яким спорт підпорядковується праву ЄС, якщо він є господарською діяльністю.

Позивачами у першій справі стали два громадянина Нідерландів, які за винагороду пропонували свої послуги мотоциклістів (лідерів або провідників) командам велогонщиків (стаєрів) в гонці за лідером. На таких змаганнях велосипедист їде за мотоциклом у створюваному ним «повітряному мішку», що дозволяє йому розвивати дуже високу швидкість. У 1973 році Міжнародний велосипедний союз встановив правило, згідно з яким лідер і стаєр повинні були мати одне й те саме громадянство. Нідерландські спортсмени вважали, що таке правило є дискримінаційним і несумісним із законодавством ЄЕС, оскільки воно не дозволяє мотоциклісту-лідеру з однієї держави-члена пропонувати свої послуги особам з інших держав-членів.

Позивачі подали позов проти Міжнародного велосипедного союзу до суду в Утрехті (Нідерланди), щоб визнати це правило недійсним і отримати дозволи на участь у чемпіонаті світу в складі інтернаціональних пар лідер-стаєр. Нідерландський суд дійшов висновку, що виникли питання про тлумачення права ЄС (Ст. 7 Римського договору 1957 року (Treaties of Rome, 1957a) забороняла у межах сфери його застосування будь-яку дискримінацію за ознакою національного громадянства), і звернувся до ECJ з преюдиційним запитом. Тож, перед ECJ постало завдання з'ясувати, чи поширюються положення комунітарного права на відносини у професійному спорті. У справі *Walrave and Koch* Суд вирішив, що право ЄЕС може бути застосовним лише до економічної діяльності, адже відповідно до ст. 2 Римського договору завданнями Співтовариства є створення спільного ринку і поступове зближення економічної політики держав-членів, сприяння гармонійному розвитку економічної діяльності, безперервне і збалансоване

розширення, збільшення стабільності, прискорене підвищення рівня життя, тісніші відносини між державами, що входять до нього. Ґрунтуючись на цьому, ЄСJ зробив висновок, що комунітарне право не може поширювати свою дію на любительський спорт, вказавши, що «заборона дискримінації за ознакою національного громадянства не впливає на склад спортивних команд, зокрема, національних збірних, формування яких є питанням суто національного інтересу і як таке, не має нічого спільного з економічною діяльністю» (Judgment, 1974). Ще одне цікаве положення було сформовано Судом щодо природи регуляторної діяльності неурядових, зокрема, спортивних організацій в контексті аналізу правил, впровадженням Міжнародним велосипедним союзом. ЄСJ, зокрема, визначив, що «заборона дискримінації стосується не лише дій державної влади, але поширюється також на правила будь-якого іншого характеру, спрямованого на регулювання колективним способом оплачуваної роботи та надання послуг (Judgement, 1974).

Справа Dona (Judgment, 1976) також стосується питання дискримінації за ознакою громадянства та застосування статей 7, 48-51 («Працівники») та 59-66 («Послуги») Римського договору. ЄСJ дослідив Правила Італійської федерації футболу, згідно з якими обмежувалася участь іноземців у професійних та напівпрофесійних командах Італійської футбольної ліги. За висновками Суду, оскільки професійні футболісти виконують оплачувану роботу, їхню діяльність слід розглядати як економічну, таку, що стосується найманої праці або надання послуг. Відтак, «якщо такі гравці є громадянами держави-члена, вони користуються в усіх інших державах-членах свободою пересування працівників та надання послуг відповідно до правил Співтовариства» (Judgment, 1976). При цьому суд залишився на позиції, що ті випадки відсторонення спортсменів-іноземців, які не мають прямого економічного характеру, включаючи принципи формування національних збірних, не суперечать комунітарному праву.

Мабуть, найбільш відомою в практиці ЄСJ у контексті розвитку спортивного права ЄС є справа Bosman (Judgment, 1995). Обставини цієї справи полягали в наступному. Бельгійський професійний футболіст Жан-Марк Босман виступав за клуб «Льєж». По закінченні контракту у 1990 році він захотів перейти до французького клубу «Дюнкерк», без виплати трансферної компенсації, однак не отримав на це дозволу. «Льєж» пропонував Босману суттєво нижчу заробітну плату, оскільки вивів його зі гравців основного складу. Пізніше футболіст взагалі залишився без роботи. З метою захисту своїх прав гравець подав кілька позовів до бельгійського суду – проти клубу, Бельгійської федерації футболу, УЄФА. Згодом був поданий позов до ЄСJ, оскільки, на думку позивача, правила трансферної політики УЄФА і Національної федерації суперечили положенням права Співтовариства.

У своєму рішенні Суд ще раз підтвердив, що положення права Співтовариства, які стосуються свободи пересування людей і свободи надання послуг, не перешкоджають правилам або практикам у спорті, виправданим неекономічними міркуваннями, пов'язаними з особливою природою та контекстом певних змагань. Однак винятки, про які йде мова, повинні залишатися обмеженими справжньою метою (наприклад, захист публічного порядку) і не можуть вилучати всю спортивну діяльність зі сфери дії Римського договору. Загалом висновки суду в справі Bosman зводяться до того, що трансферні правила, які перешкоджають вільному руху працівників, суперечать праву Співтовариства. З часу винесення рішення футболісти-громадяни ЄС отримали право на безкоштовний трансфер після закінчення контрактів за умови переходу з клубу однієї національної федерації асоціації ЄС до клубу іншої асоціації ЄС. У контексті ж розвитку спортивного права і політики ЄС це рішення засвідчило поширення комунітарної компетенції на сферу спорту до тієї міри, до якої спортивна діяльність має економічний характер.

Судом було винесено ще низку рішень, які мали визначальне значення для становлення, в першу чергу, юридичних підходів до регулювання спортивних відносин і окреслення компетенції ЄС в галузі спортивної політики. Висновки ECJ послідовно підкреслювали позиції щодо відмежування економічного виміру спорту від інших його аспектів. Так, у справі Meca-Medina (Judgment, 2006) Суд відмовився розглядати Міжнародний олімпійський комітет як комерційне підприємство і визнавати встановлені ним антидопінгові правила, як такі, що суперечать конкурентному законодавству ЄС. У справі Delinge (Judgment, 2000) Суд констатував відсутність порушення норм про свободу пересування працівників та свободу надання послуг у випадках застосування процедур спортивного відбору для участі професійних або напівпрофесійних спортсменів у міжнародних змаганнях. Так само, в *Olympique Lyonnais SASP* (Judgment, 2000) ECJ встановив, що зобов'язання підписати перший професійний контракт із клубом, який забезпечив тренування спортсмена, є правомірним. Воно, хоча й обмежує формально свободу пересування для працівників, але є виправданим, з огляду як на інвестиції, зроблені клубом в підготовку спортсмена, так і на потреби реалізації соціальних і освітніх функцій спорту. Цілком справедливо Суд розсудив, що скасування подібних зобов'язань для молодих атлетів чи відмова присудити компенсацію за навчання і тренування на користь клубу стане фактором, який загалом негативно вплине на систему підготовки юніорів і відіб'є у клубів (особливо невеликих, які працюють на місцевому рівні) бажання інвестувати в таку підготовку.

Незважаючи на таку обширну практику ECJ, яка фактично поширила право ЄС на низку аспектів спорту, до набрання чинності Лісабонськом договором в 2009 році ЄС не здійснював прямого регулювання спортивної діяльності, не проводив і не фінансував комунітарної політики в цій сфері. Однак уже ст. 6 Договору про ЄС (ДЄС) передбачає, що Союз має повноваження вживати дій для підтримки, координації та доповнення дій держав-членів у сфері, зокрема, спорту (Treaty, 2007). Згідно з ч. 1 ст. 165 Договору про функціонування ЄС (ДФЄС) «Союз сприяє просуванню питань європейського спорту, беручи до уваги специфіку спорту, його структури, засновані на добровільній діяльності, і його соціальну та освітню функцію». Відповідно до ч. 2 цієї ж статті дії Союзу мають бути спрямовані на «розвиток європейського виміру в спорті, сприяючи чесності та відкритості в спортивних змаганнях, співпраці між органами, відповідальними за спорт, а також шляхом захисту фізичної цілісності та моральної доброчесності спортсменів і спортсменок, особливо наймолодших». Крім того, ч. 3 ст. 165 передбачає, що Союз та держави-члени заохочують співпрацю у сфері освіти та спорту з третіми країнами та компетентними міжнародними організаціями, зокрема з Радою Європи (Treaty, 2007).

Ще до набрання чинності Лісабонським договором, у 2007 році Європейська Комісія опублікувала Білу книгу про спорт (White Paper, 2007). Цей документ створив основу для більш комплексної і системної спортивної політики Союзу, визначив її стратегічні орієнтири, сформулював концепцію так званої «Європейської спортивної моделі», заснованої, з одного боку на спільних цінностях і традиціях європейського спорту, а з іншого – на врахуванні специфіки різноманітності і складності європейських спортивних структур.

У поєднанні з визначенням чіткої компетенції ЄС щодо спорту установчими договорами це стало потужним імпульсом для змін і інтенсифікації роботи інституцій ЄС у цій сфері. Так, у 2007 році повноваження Європейського комісара з освіти, навчання, культури і багатомовності були реформовані і до сфери відповідальності цієї посадової особи (сучасне найменування – Європейський комісар з інновацій, досліджень, культури, освіти і молоді) увійшли також питання молоді і спорту. Лише в період з 2009 по 2013 рік з бюджету ЄС було профінансовано 77 проєктів на загальну суму 15,6 млн. євро,

включаючи підтримку належного врядування для спорту («Sport 4 Good Governance» – S4GG), створення і розвитку рекрутингового агентства для працевлаштування колишніх спортсменів («Athletes2Business» – A2B) та інші (Guide, 2017: 6).

Починаючи з 2011 року було створено кілька робочих планів ЄС для спорту, які послідовно втілювали в життя положення установчих договорів щодо підтримки спорту і координації діяльності у спортивній сфері. Для підтримки виконання цих планів Комісія створює експертні групи і так звані «Групи високого рівня». Кожна група, до складу якої входять експерти, призначені зацікавленими державами-членами ЄС, охоплює заздалегідь визначені сфери, пов'язані зі спортивною політикою (наприклад група «Розвиток робочої сили в спорті»), і має власний графік роботи з конкретними завданнями для виконання та досягненням результатів. Результати, досягнуті в рамках експертних груп, можуть слугувати основою для висновків Ради. Комісія використовує у своїй діяльності результати Груп високого рівня (зі спортивної дипломатії, розвитку масового спорту), які складаються з авторитетних осіб з різним досвідом, у тому числі вчених, колишніх спортсменів, представників великих спортивних організацій і аналітичних центрів, політиків, які займали високі посади у сфері спорту.

У 2011 році Комісія опублікувала Комюніке «Розвиваючи Європейський вимір у спорті» (Communication, 2011). Цей документ, не будучи юридично обов'язковим, пропонував конкретні дії для самої Комісії та/або держав-членів у трьох розділах: роль спорту в суспільстві, економічний вимір спорту та організація спортивної діяльності. Задля популяризації спорту, поширення інформації про переваги фізичної активності і здорового способу життя у 2015 році Комісією було започатковано «Європейський тиждень спорту». Відтоді цей захід став щорічним і традиційно проводиться наприкінці вересня.

Серед форм діалогу на рівні ЄС зі спортивним рухом, варто також відзначити щорічний Спортивний форум ЄС, організований і фінансований Європейською Комісією. Надаючи можливість обговорити актуальні спортивні питання та представити проєкти, що фінансуються ЄС, Форум залучає представників міжнародних та європейських спортивних федерацій, олімпійського руху, європейських та національних спортивних організацій (Briefing, 2019).

Сьогодні вектори розвитку політики ЄС в галузі спорту визначають дві Резолюції Ради та представників урядів держав-членів: щодо Робочого плану Європейського Союзу зі спорту на 2021-2024 роки (Resolution, 2020) та щодо ключових характеристик європейської спортивної моделі (Resolution, 2021). Керівні цілі сучасної спортивної політики ЄС полягають, перш за все, у просуванні ціннісних аспектів спорту в ЄС; відновленні спортивного сектору під час і після пандемії COVID-19, змінненні його кризової стійкості; залученні якомога більшої кількості людей у спорт та фізичну активність, сприяння здоровому та екологічно чистому способу життя, соціальній єдності та активній громадянській позиції; забезпеченні через міжгалузеву співпрацю з іншими сферами політики ЄС усвідомлення важливого внеску, який може зробити спорт у соціальне та екологічно стійке зростання Європи, цифровізацію, досягнення Цілей сталого розвитку; посиленні міжнародного виміру спортивної політики, особливо через обміни та співпрацю з урядами та зацікавленими сторонами за межами ЄС. Відповідно, ці цілі розвиваються в руслі трьох пріоритетних напрямків: захист доброчесності і цінностей в спорті; розвиток його соціально-економічних та екологічних аспектів; пропаганда занять спортом та здорової фізичної активності.

Таким чином, можна стверджувати, що еволюція спортивної політики і права ЄС пройшла складний і тривалий шлях у загальному контексті євроінтеграційних процесів. Первісно, спорт не охоплювався комунітарним правом і сферами компетенції

Співтовариств. Однак, вже з 60-х років минулого століття, перш за все, через впровадження в практику держав-членів стандартів Ради Європи, почали формуватися основи європейської спортивної моделі. Ця модель передбачає єдність цінностей і спортивних традицій Європи, в тому числі, добровільність участі в спортивних змаганнях, недискримінацію, демократичність, солідарність, додержання правил «чесної гри», належне врядування, недопущення корупції та зловживань. Визначну роль у створенні доробку ЄС у сфері спортивного права відіграв Суд ЄС, сформувавши критерії для поширення комунітарних норм і принципів на економічні аспекти спортивної діяльності, включаючи регулювання відносин недержавними акторами – національними олімпійськими комітетами, спортивними федераціями тощо.

Подальша інтеграція та реформування ЄС відповідно до положень Лісабонського договору спричинили появу окремого сектору політики ЄС у сфері спорту та низки нормативних документів і організаційних заходів, спрямованих на втілення цієї політики в життя. Імплементація відповідних стандартів у вітчизняне законодавство, впровадження кращих практик врядування в сфері спорту у державну політику та діяльність спортивних організацій є важливими складовими реалізації євроінтеграційних прагнень України, виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію та перспективно – критеріїв членства в ЄС.

*The research reported in this paper was conducted within the framework of the Project No. БФ/1-2022 in accordance with the Agreement No. БФ/24-2021 «Economic and legal foundations of medical reform, reforming the sports management system».

**Робота виконана в рамках проєкту № БФ/1-2022 відповідно до угоди № БФ/24-2021 «Економічно-правові засади медичної реформи, реформування системи менеджменту спорту».

References:

- Abanazir, 2019 – *Abanazir C.* E sport and the EU: the view from the English Bridge Union // *The International Sports Law Journal*. 2019. № 1. Pp. 102-113. DOI: 10.1007/s40318-018-0139-6
- Association Agreement, 2014 – Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part (2014). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A22014A0529%2801%29>
- Briefing, 2019 – EU sports policy. Going faster, aiming higher, reaching further / Katsarova I., Halleux V., European Parliamentary Research Service. 2019. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/640168/EPRS_BRI\(2019\)640168_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/640168/EPRS_BRI(2019)640168_EN.pdf)
- Budzinski, 2012 – *Budzinski O.* The institutional framework for doing sports business: principles of EU competition policy in sports markets // *International Journal of Sport Management and Marketing*. 2021. № 11(1/2). Pp. 44-72.
- Communication, 2011 – Developing the European Dimension in Sport. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 18.1.2011. COM(2011) 12 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0012:FIN:en:PDF>
- Douvis&Billons, 2005 – *Douvis J., Billonis T.* Implications and consequences of the Bosman ruling: the case of the Greek basketball league. *Turkish Journal of Sport Medicine*. 2005. № 40(4). Pp. 157-164.
- Duval, et al., 2016 – The Legacy of Bosman. Revisiting the Relationship between EU Law and Sport / Eds: A. Duval, B. Van Rompuy. Asser press, 2016. 250 p.
- European Cultural Convention, 1954 – European Cultural Convention. Paris, 19 December, 1954. URL: <https://rm.coe.int/168006457e>
- Gasparini, 2020 – *Gasparini W.* The Council of Europe and sport: origin and circulation of a European sporting model // *Digital Encyclopedia of European History*. URL: <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/material-civilization/european-sports-circulations/council-europe-and-sport-origin-and-circulation-a-european-sporting-model>
- Guide, 2017 – Guide to EU Sport Policy / EOC EU Office 2017. URL: https://www.euoffice.eurolympic.org/files/guide_to_EU_Sport_Policy-paginas-1-13.pdf

Judgement, 2000 – Judgment of the Court of 11 April 2000. Christelle Delinge v Ligue francophone de judo et disciplines associées ASBL, Ligue belge de judo ASBL, Union européenne de judo (C-51/96) and François Pacquie (C-191/97). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61996CJ0051>

Judgement, 2006 – Judgment of the Court of 18 July 2006. David Meca-Medina and Igor Majcen v Commission of the European Communities and Republic of Finland. European Court reports 2006, page I-7006. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62004CJ0519>

Judgement, 2010 – Judgment of the Court (Grand Chamber) of 16 March 2010. Olympique Lyonnais SASP v Olivier Bernard and Newcastle UFC. Reference for a preliminary ruling: Cour de cassation France. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62008CJ0325>

Judgment, 1974 – Judgment of the Court of 12 December 1974. B.N.O. Walrave and L.J.N. Koch v Association Union cycliste internationale, Koninklijke Nederlandsche Wielren Unie and Federaciyn Espacola Ciclismo. Reference for a preliminary ruling: Arrondissementsrechtbank Utrecht – Netherlands. Case 36-74. European Court Reports 1974 -01405. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61974CJ0036>

Judgment, 1976 – Judgment of the Court of 14 July 1976. Gaetano Dona v Mario Mantero. Reference for a preliminary ruling: Giudice conciliatore di Rovigo. – Italy. Case 13-76. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61976CJ0013>

Judgment, 1995 – Judgment of the Court of 15 December 1995. Union royale belge des sociétés de football association ASBL v Jean-Marc Bosman, Royal club liégeois SA v Jean-Marc Bosman and others and Union des associations européennes de football (UEFA) v Jean-Marc Bosman. Case C-415/93. European Court Reports 1995 I-04921. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61993CJ0415>

Judgment, 2000 – Case C-176/96 Jyri Lehtonen and Castors Canada Dry Namur-Braine ASBL v Fédération royale belge des sociétés de basket-ball ASBL (FRBSB). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/ALL/?uri=CELEX:61996CJ0176>

Maastricht Treaty, 1992 – Treaty on European Union. Maastricht, 7 February 1992. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/273143/2485.pdf

Parrish, 2003 – Parrish R. Sports law and policy in the European Union. Manchester University Press, 2003. 272 p.

Proshchuk, 2020 – Proshchuk E. The main stages of the EU sports law and policy formation // European Political and Law Discourse. 2020. № 7(1). Pp. 53-61.

Resolution, 1967 – Resolution (67)12. Doping of Athletes. Adopted by the Ministers' Deputies on 29th June 1967. URL: <https://rm.coe.int/native/09000016804e9ea6>

Resolution, 2020 – Resolution 2020/C 419/01 of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council on the European Union Work Plan for Sport (1 January 2021-30 June 2024). URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42020Y1204\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42020Y1204(01))

Resolution, 2020 – Sport as an enabler of sustainable development: Resolution A/RES/75/18 adopted by the UN General Assembly. December 1, 2020. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3894270>

Resolution, 2021 – Resolution 2021/C 501/01 of the Council and of the representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council on the key features of a European Sport Model. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:42021Y1213\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:42021Y1213(01))

Treaties of Rome, 1957a – Treaty establishing the European Economic Community. Rome, 25 March, 1957. URL: https://ec.europa.eu/archives/emu_history/documents/treaties/rometreaty2.pdf

Treaties of Rome, 1957b – Treaty establishing the European Atomic Energy Community. Rome, 25 March, 1957. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012A%2FTXT>

Treaty of Paris, 1951 – Treaty establishing the European Coal and Steel Community. Paris, 18 April, 1951. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:11951K:EN:PDF>

Treaty, 2007 – Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community. Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>

White Paper, 2007 – White Paper on Sport {SEC(2007)932} {SEC(2007)934} {SEC(2007)935} {SEC(2007)936} /* COM/2007/0391 final */. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52007DC0391>

Yilmaz, 2018 – Yilmaz S. Advancing our understanding of the EU sports policy: the socio-cultural model of sports regulation and players' agents // International Journal of Sport Policy and Politics. №10 (2). Pp.353-369. DOI: 10.1080/19406940.2018.1432671

Zavhorodnia, 2022 – Zavhorodnia V.M. Combating Inequality and Discrimination in the Contemporary History of International Sports // History and Historians in the Context of the Time. 2022. № 31(1). Pp. 46-53. DOI: 10.13187/hhct.2022.1.46

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.59

TETIANA V. MELESHCHENKO

National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine)

NATO-EU: SECURITY POLICY IN THE XXI CENTURY

Abstract. *The article characterizes the state and development of the security policy of NATO and the EU in the 21st century. The main provisions of the EU security system are disclosed. Attention is focused on the key aspects of the formation of a strategic partnership in the specified period. Challenges to European and global security that consolidate NATO and EU efforts to deepen cooperation are outlined. There are terrorism, Russian aggression, hybrid, and now full-scale war in Ukraine and the annexation of Crimea, the strengthening of the role of China, Brexit, climate change, 5G, cybercrime, the global remilitarization race, increasing defense budgets, the coronavirus pandemic, and others. It is noted that both the EU and NATO are looking for adequate tools for responding to these challenges and tools for adapting to the new state of affairs. It was emphasized that Russian aggression and an attack on a sovereign democratic state have become the biggest threat to European security. The modern architecture of European and world security largely depends on whether a collective action will be able to provide support for Ukraine, protect values and stabilize the existing world order.*

Documents, official publications, statements of leaders, etc. were analyzed. The main principles and directions of NATO-EU cooperation in the field of security, as well as the priorities of political-strategic and diplomatic cooperation, which ensures the coordination of plans, have been accumulated. The strategic partnership is based on strengthening cooperation on crisis management, enabling NATO to support the EU in crisis management and operations through the sharing of resources, operational planning and management. It was concluded that the closer convergence of EU and NATO security policies in 2016 was activated by the EU policy, which was aimed at strengthening Europe's collective security through cooperation with its strategic partners, starting with NATO.

It was noted that one of the key principles of cooperation between the EU and NATO is a single set of forces. This means that joint member states do not have separate armed forces for NATO and separate ones for the EU. That is why the EU and NATO are working to streamline the priorities and bring together the processes of defense planning, cooperation in civil and military operations, military exercises and the development of the defense industry. The senior leadership of the EU and NATO also coordinates political activities and diplomatic matters to ensure a coherent and common approach in the Euro-Atlantic community. A separate important item in the list of joint measures between the EU and NATO is the improvement of military mobility, which should significantly contribute to the increase of joint defense capabilities.

It is revealed how the intention to strengthen the partnership is reflected in the NATO 2030 development strategy and in the new strategic concept of NATO – 2022. It is concluded that according to the Strategy, the EU acts as an important and unique partner of NATO and that these organizations play a complementary, harmonious and mutually reinforcing role in maintaining international peace and security. Neither NATO nor the European Union has all the tools needed to respond to Russia's malign activities or to challenges involving other non-military threats. Faced with these threats, they need to work together and have many tools, political, diplomatic, economic, military, which facilitate countermeasures. And despite the existence of different views on the role of the EU and NATO in the implementation of security policy, their mandates in the sphere of security and defense coincide and complement each other more and more. However, it is obvious that there are more common themes for NATO and the EU in the defense sphere than dividing factors.

Keywords: NATO, EU, security, defense, partnership.

Citation. Meleshchenko T.V. NATO-EU: security policy in the XXI century. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXIX 2022. Pp.59-66. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.59

МЕЛЕШЧЕНКО Т.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (Україна)

НАТО-ЄС: БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА У XXI СТОЛІТТІ

Анотація. У статті характеризується стан та розвиток безпекової політики НАТО та ЄС у XXI ст. Розкрито основні положення системи безпеки ЄС. Закцентовано увагу на ключових аспектах становлення стратегічного партнерства у означений період. Окреслено виклики європейській та світовій безпеці, які консолідують зусилля НАТО та ЄС з поглиблення співпраці, зокрема серед них такі: тероризм, агресія Росії, гібридна, а зараз й повномасштабна війна в Україні та анексія Криму, посилення ролі Китаю, Брексіт, зміна клімату, 5G, кіберзлочинність, глобальна гонка ремілітаризації, пандемія коронавірусу та інші. Зазначено, що ЄС і НАТО шукають адекватні інструменти реагування на ці виклики та інструменти адаптації до нового стану речей. Проаналізовано документи, офіційні публікації, заяви лідерів тощо. Акумульовано основні принципи та напрямки співпраці НАТО-ЄС у сфері безпеки, а також пріоритети політико-стратегічного та дипломатичного співробітництва, що забезпечує координацію планів. Зроблено висновок, що тісніше зближення безпекової політики ЄС та НАТО у 2016 р. активізувала політика ЄС, яка була спрямована на зміцнення колективної безпеки Європи, шляхом співпраці зі своїми стратегічними партнерами, починаючи з НАТО. Розкрито намір зміцнювати партнерство у стратегії розвитку НАТО 2030 та у новій стратегічній концепції НАТО – 2022. Зроблено висновки, що згідно Стратегії ЄС виступає важливим і унікальним партнером НАТО і що ці організації відіграють взаємодоповнюючу, гармонійну і взаємопідсилювальну роль у підтриманні міжнародного миру і безпеки. І не зважаючи на існування різних поглядів на роль ЄС та НАТО у реалізації безпекової політики, їхні мандати у сфері безпеки та оборони збігаються і доповнюють одне одного дедалі більше. Однак, очевидним є те, що спільних тем для НАТО і ЄС у оборонній сфері є більше ніж розділяючих факторів.

Ключові слова: НАТО, ЄС, безпека, оборона, партнерство.

Цитування. Мелещенко Т.В. НАТО-ЄС: безпекова політика у XXI столітті // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.59-66. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.59

24 лютого 2022 року світ зіткнувся з жорстким викликом – війною в центрі Європи. Російська агресія та напад на суверенну демократичну державу стали найбільшою загрозою європейській безпеці. Сучасна архітектура європейської та світової безпеки багато в чому залежить від того, чи зможе колективний захід забезпечити підтримку України, захистити цінності та стабілізувати існуючий світопорядок. Тому для ЄС питання безпеки залишається актуальним та пріоритетним.

Система безпеки ЄС є досить цікавою. Відомим є факт, що ЄС не має своєї армії. У кожній з 27 країн-членів є свої збройні сили. 21 країна ЄС з 27 перебуває під парасолькою НАТО, 6 країн дотримувалися нейтралітету (Австрія, Ірландія, Кіпр, Мальта, Фінляндія та Швеція). Але після вторгнення росії в Україну Фінляндія та Швеція вирішили відмовитися бути нейтральними і подали заявку для вступу в НАТО. У липні вони завершили переговори про вступ і 5 липня 2022 р. підписали протоколи про вступ до Альянсу (Фінляндія і Швеція, 2022). На разі залишилося щоб протоколи вступу ратифікували Угорщина та Туреччина. Таким чином НАТО розширить свій ареал та потенціал.

Військове співробітництво країн-членів ЄС координується рамками Спільної політики безпеки та оборони через військовий штаб, до якого входять військові експерти держав-членів та через Європейське оборонне агентство. Діяльність цього агентства спрямована на вдосконалення європейського оборонного потенціалу в галузі кризового управління, європейської безпеки та оборонної політики. Агентство тісно співпрацює з НАТО.

Теорію і практику розуміння співпраці між ЄС та НАТО чітко висвітлено у документах, офіційних публікаціях, заявах лідерів. Так у Брифінгу Європарламенту за жовтень 2020 р. йдеться про те, що ЄС і НАТО мають довгу спільну історію і разом пережили найгостріші стратегічні виклики євроатлантичного простору. Початок їх взаємодії тоді ще з Західним Союзом покладено ще у 1949 році (Understanding EU-NATO, 2020: 1). У 1990-х роках, коли відбувся перехід від ядерного стримування до антикризового управління, ЄС та НАТО почали співпрацювати в різних операціях, особливо на Балканах.

На початку 2000-х стратегічне партнерство посилюється. У 2002 р. ЄС та НАТО оголосили про встановлення стратегічного партнерства, заснованого на зміцненні співпраці з антикризового управління. У березні 2003 року, ці актори уклали угоди «Берлін плюс», що дозволило НАТО надавати підтримку ЄС в управлінні кризовими ситуаціями та в проведенні операцій за допомогою спільного використання ресурсів, оперативного планування та управління. Одним із конкретних прикладів є спільні з ЄС операції, такі як «Конкордія» 2003 р. (Північна Македонія) та «Алтея» (у Боснії і Герцеговині) (Операції НАТО, 2007: 17), яка розпочалася 2004 р. та продовжується і сьогодні. Також у 2003 р. було укладено Угоду про безпеку інформації, яка сприяла обміну секретною інформацією, що важливо для оперативного співробітництва. Ці угоди встановили практичні основи співпраці, зокрема для підтримки НАТО операцій ЄС без своєї безпосередньої участі.

Однак, незважаючи на значні кроки, здійснені для співпраці у врегулюванні криз 2000-х, підходи ЄС і НАТО все ще різнилися. У ЄС фінансова криза 2008 року призвели до зменшення витрат на оборону і акцент зроблений на іншій політиці, зокрема економічній. Фокус НАТО також перемістився на кризу управління та експедиційні операції за межами ЄС.

Поглиблення співпраці посилюється завдяки новим спільним викликам зокрема таким як тероризм, агресія Росії, гібридна, а зараз й повномасштабна війна в Україні та анексія Криму, посилення ролі Китаю, Брексіт, зміна клімату, 5G, кіберзлочинність, глобальна гонка ремілітаризації, збільшення оборонних бюджетів, пандемія коронавірусу, тощо. Так як виклики вже не обмежуються лише військовою сферою, а й поширюються на інформаційну, технологічну, економічну, кліматичну та інші області, їх неможливо вирішити за допомогою вчорашніх інструментів. Тому ЄС шукає адекватні інструменти реагування на ці виклики та інструменти адаптації до нового стану речей. На це саме спрямоване і НАТО, тому політика та діяльність цих двох структур тісно переплітається та підсилює одна одну, тим паче, що виклики є спільними для обох структур. Також організації близькі за своїми цінностями, вони сповідують принцип свободи особи, демократії, прав людини та верховенства права і намагаються просувати ці цінності.

Подальше зміцнення відносин на основі цінностей було зафіксоване у декларації від 8 липня 2016 р. про спільне співробітництво між ЄС та НАТО (Папаіоанну, 2019). Тут наголошувалося, що організації є важливими партнерами у забезпеченні євроатлантичної безпеки. Пізніше на основі декларації в грудні 2016 р. було сформульовано 42 пропозиції спрямовані на операціоналізацію зобов'язань за декларацією, серед них: протистояння гібридним загрозам, оперативна співпраця, кібербезпека, обороноздатність, оборонна промисловість, дослідження та розбудова потенціалу. У грудні 2017 року було додано 32 додаткові пропозиції до початкового списку, включаючи боротьбу з тероризмом, мир, безпеку та військову мобільність.

Одним із ключових принципів співпраці ЄС та НАТО є єдиний набір сил. Це означає що спільні країни-члени не мають окремих збройних сил для НАТО і окремих для ЄС. Тому ЄС та НАТО працюють над тим, щоб впорядкувати пріоритети та зблизити процеси оборонного планування, співпраці у цивільних та військових операціях, у військових навчаннях та розвитку оборонної промисловості. Вище керівництво ЄС та НАТО також координує політичну діяльність та дипломатичні питання для забезпечення узгодженого та спільного підходу в євроатлантичному співтоваристві.

Основним напрямком співпраці між ЄС та НАТО є військова мобільність, що дозволяє НАТО швидко транспортувати війська та техніку через європейську територію (Буке, 2020). Для накопичення спільного досвіду та розробки загальних методів роботи між НАТО та ЄС проводяться спільні навчання, які з 2016 р. входять до рамки співпраці. Метою є посилення взаємодії між персоналом, а також підвищення стійкості та взаємної довіри.

ЄС та НАТО співпрацюють у галузі морської безпеки та у боротьбі з незаконною діяльністю такою, як торгівля людьми та піратство в Середземномор'ї. Для посилення обміну інформацією про морську ситуацію а також для покращення координації взаємної діяльності в 2016 р. було підписано Спільну декларацію. Завдяки цій угоді почав діяти зв'язок між Морським командуванням НАТО (MARCOM) та Європейською Агенцією прикордонної та берегової охорони (Frontex) (Бражнікова, 2019: 345).

ЄС і НАТО також співпрацюють на Близькому Сході. Наприклад, НАТО підтримує Глобальну коаліцію проти ІДІЛ з 2016 року, тоді як ЄС працює як невійськовий партнер. Як ЄС так і НАТО активно працюють в Іраці. ЄС виконує дорадчу місію з питань реформування сектору безпеки, розпочату в 2017 р.

Також пріоритетним є політико-стратегічне та дипломатичне співробітництво у рамках якого обидві організації обговорюють координаційні плани та спільні області співпраці. Найвищі військові органи двох організацій - Військовий комітет НАТО та Військовий комітет ЄС – регулярно зустрічатися для обговорення актуальних питань, що становлять спільний інтерес (Діаз-Плайя, 2018).

Період тіснішого зближення безпекової політики ЄС та НАТО почався з 2016 р. Цей напрям активізувала політика ЄС, яка була спрямована на зміцнення колективної безпеки Європи, шляхом співпраці зі своїми стратегічними партнерами, починаючи з НАТО. У 2017 р. стартували флагманські ініціативи, такі як Європейський оборонний Фонд (EDF), координований щорічний огляд з питань оборони (CARD) та постійне структуроване співробітництво (PESCO). Що стосується PESCO, то, наприклад, у п'ятому звіті про прогрес ЄС-НАТО зазначається, що 38 з поточних 47 проектів PESCO широко відповідають пріоритетам НАТО. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг неодноразово висловлював підтримку оборонним ініціативам ЄС. Він зазначив, що оскільки такі зусилля можуть сприяти розвитку потенціалу, збільшити оборонні витрати та оборонну промисловість, то «Європейський оборонний фонд – це добре, PESCO – це добре». Воно може бути доповненням до НАТО. За словами Столтенберга програма співпраці PESCO не буде протиставлятися блоку НАТО, але покликана «зміцнити європейський стовп всередині НАТО. Я твердо вірю в посилення європейської оборони, тому я вітаю PESCO, оскільки вважаю, що він може зміцнити європейську оборону, що добре для Європи й для НАТО» (PESCO, 2017).

У 2018 р. створені додаткові пропозиції, такі як Європейський фонд миру – позабюджетний фонд головною метою якого є запобігання конфліктам, збереження миру, зміцнення міжнародної стабільності й безпеки. Було обговорено фактори, які впливають на спільні оборонні та безпекові спроможності та розглянуто шляхи подальшого зміцнення ролі Євросоюзу як глобального гравця. Було визначено, що ЄС підвищує

власну спроможність як постачальника безпеки, свою стратегічну автономію та здатність співпрацювати з партнерами. Окремо у резолюції позначено роль та вагу співпраці між ЄС і НАТО у вирішенні питань безпеки й оборони. Зокрема відзначено досягнення у протидії гібридним загрозам. Ці зусилля були значно посилені після атаки у Солсбері, зокрема, в таких сферах, як підвищення обізнаності населення, розвиток системи стратегічних комунікацій, оцінка та протидія хімічним, біологічним, радіологічним та ядерним ризикам, кібер безпека та контррозвідка.

Рада ЄС привітала запровадження нових європейських правових інструментів з протидії таким загрозам, включаючи можливість автономного введення санкційного режиму в рамках реагування на кібернапади або на порушення правил щодо обмеження хімічної зброї. Окремим важливим пунктом у переліку спільних заходів між ЄС і НАТО Рада ЄС відзначила удосконалення військової мобільності, що має суттєво сприяти підвищенню спільних оборонних спроможностей (Європейські міністри, 2019). Зокрема таким прикладом підвищення спроможностей ЄС та НАТО є «повітря-повітря» заправка. Дозаправка літаків у повітрі є критично важливим для НАТО засобом забезпечення літакам Альянсу можливості довше перебувати у повітрі і здійснювати польоти на більшу відстань, що безпосередньо впливає на здатність Альянсу захищати своїх громадян і територію.

ЄС і НАТО тісно координують свою діяльність з початку пандемії в березні 2020 р. Так вони брали участь у щотижневих координаційних нарадах, що стосуються питань поставок вакцини, економічних питань та повернення громадян. Оскільки криза забезпечила ґрунт для практик дезінформації в Інтернеті, команди стратегічних комунікацій в ЄС і НАТО також об'єднали зусилля для вирішення та реагування на них.

У червні 2020 року заступник секретаря НАТО Генерал Мірча Джоане писав: «Приблизно чотири з кожних п'яти людей в Європейському Союзі також живуть в країні НАТО, чим сильніший ЄС, тим сильніший Альянс. А у листопаді 2020 р. Верховний представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Жозеп Боррель оцінюючи співробітництво НАТО і ЄС визначив, що співпраця між ЄС та НАТО є вирішальною для оборони європейських країн та глобальної безпеки. Поглиблення цієї співпраці буде ще глибшим стержнем для європейських оборонних зусиль».

26 лютого 2021 р. у спільних заявах зроблених Генеральним секретарем НАТО Йенсом Столтенбергом та президентом Європейської Ради Шарлем Мішелем напередодні засідання Європейської Ради пан Столтенберг висловив подяку ЄС за зусилля докладені до боротьби з коронавірусом. Він зазначив, що НАТО по всій Європі підтримує цивільні зусилля, допомагає створювати військові польові лікарні, перевозити пацієнтів, медичне обладнання. Для НАТО головним завданням під час цієї пандемії було забезпечити, щоб криза здоров'я не переросла в кризу безпеки, оскільки загрози, з якими ми стикаємось до пандемії, вони все ще існують. Агресивні дії Росії, більш жорстокі форми тероризму, складні кібератаки, посилення Китаю та наслідки зміни клімату є загрозами для безпеки, тому жодна країна чи континент не може самостійно вирішити ці проблеми (Joint doorstep statements, 2021).

На наступній прес-конференції Генерального секретаря НАТО по закінченні засідання Північноатлантичної ради на рівні міністрів закордонних справ 24 березня 2021 р. Єнс Столтенберг підтвердив попередню позицію про тісну співпрацю з ЄС, особливо це актуально після 2014 р. Він зазначив, що ні НАТО, ні Європейський Союз не мають усіх інструментів, необхідних для реагування на зловмисну діяльність Росії, або на виклики, що надходять з Китаю. Особливо, це актуально коли світ все більше стикається з невійськовими загрозами, кіберзагрозами, економічним примусом, дезінформацією, тобто гібридною війною. Стикаючись з цими загрозами необхідно

працювати разом і мати багато інструментів, політичних, дипломатичних, економічних, військових, що полегшує протидію (Пресконференція Генерального секретаря, 2021).

Пізніше, заступник Генерального секретаря НАТО Мірча Джоане, виступаючи на симпозіумі з військової мобільності в четвер, 6 травня 2021 року, наголосив на важливості міцної співпраці між НАТО і ЄС в сфері мобільності військ для підтримки готовності і збереження колективної безпеки (Заступник Генерального секретаря, 2021). Заступник генерального секретаря заявив, що військова мобільність має важливе значення для стримування та оборони НАТО, і що здатність НАТО швидко переміщувати сили та техніку через Атлантику і через європейські кордони підкріплює здатність «Альянсу» зберігати мир і безпеку. Джоане підкреслив, що «для подальшого вдосконалення військової мобільності НАТО та ЄС повинні продовжувати застосовувати узгоджені підходи та синергію». За його словами, ці напрямки вдосконалення включають правила швидкого перетину кордону, тісну координацію між військовими силами та цивільними урядовими органами, доступ до необхідних транспортних можливостей та забезпечення відповідності національної транспортної інфраструктури певним цілям.

Заступник Генерального секретаря також привітав рішення ЄС схвалити прохання Канади, Норвегії та США про приєднання до проекту PESCO щодо військової мобільності, зазначивши: «Члени Альянсу вносять важливий внесок у європейську оборону і, отже, їх участь у Оборонній ініціативі ЄС приносять користь усім» (Заступник Генерального секретаря, 2021).

Намір зміцнювати партнерство розкрито у стратегії розвитку НАТО 2030. Так у основній промові на Саміті молоді 18 січня 2021 р. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг висловив позицію, що ЄС не повинен конкурувати з НАТО, а об'єднати зусилля. Це також стосується політики, тому що будь-яка спроба відділити Європу від Північної Америки, щоб збільшити відстань, піти поодиночі не тільки послабить НАТО, але і розділить Європу. Столтенберг сказав: «Я не вірю лише в Америку, я не вірю лише в Європу, я вірю в Північну Америку та Європу разом. І поки ми стоїмо разом, ми можемо боротися з будь-якими загрозами та будь-якими проблемами. Поодиночі ми слабкі. Разом ми сильніші» (NATO: keeping Europe, 2021).

Схожа позиція транслюється і Європейським Союзом. Хоча й існують прагнення розвивати стратегічну автономію ЄС у сфері безпеки, вони поки залишаються не зовсім здійсненими. Це питання є складним і може призвести до суперечностей з партнерами. Погоджуємося з думкою Анатолій Черниша, експерта з міжнародної безпеки Аналітичного центру ADAstra, що: «поглиблення взаємодії між ЄС та НАТО з урахуванням їхньої специфіки, правильним розподілом компетенцій і обов'язків та розвиток внутрішньої безпекової інфраструктури Євросоюзу будуть оптимальним варіантом для зміцнення середовища європейської безпеки загалом» (Черниш, 2022).

У червні 2022 р. на Мадридському саміті було ухвалено стратегічну концепцію НАТО-2022 де спираючись на нові виклики підтвердили прагнення захищати свободи і демократію, сприяти міжнародному миру й безпеці. Серед проблем визначено, що «Загарбницька війна Російської Федерації проти України похитнула мир й значно погіршила наше середовище безпеки. Жорстоке і беззаконне вторгнення Росії, неодноразові порушення нею міжнародного гуманітарного права, її жахаючі військові напади і звірства спричинили невимовні страждання і спустошення. Сильна і незалежна Україна є вкрай важливою для стабільності на євроатлантичному просторі». Таким чином, враховуючи нові реалії, у Стратегічній концепції НАТО ключовим концептом є спрямування на гарантування колективної оборони на основі підходу «на 360 градусів», що включає стримування і оборону; запобігання і врегулювання криз; а також безпеку шляхом співпраці (Стратегічна концепція НАТО, 2022).

Європа через агресію росії переживає низку загроз. Досить вірогідним є зазіхання на суверенітет і територіальну цілісність держав. Нехтуються міжнародні норми і зобов'язання. Прагнення росії встановити сфери впливу реалізуються за допомогою таких інструментів як примус, саботаж, агресія та анексія. Агресор чинить тиск погрожуючи застосуванням ядерної зброї. Всі ці дії спрямовані на дестабілізацію світового порядку. З метою реагування на загрози основоположним завданням НАТО є активізація співробітництва з міжнародною спільнотою, зокрема з Європейським союзом, для розв'язання проблем, що спричиняють поширення тероризму. Вдосконалення співпраці з ЄС сприятиме людській безпеці, зокрема захисту цивільного населення.

Також НАТО підтвердило дотримання політики відкритих дверей відповідно до статті 10 Північноатлантичного договору. «Двері Альянсу залишаються відкритими усім демократичним європейським державам, які поділяють наші цінності, прагнуть і здатні перебрати на себе обов'язки і зобов'язання, що випливають з членства в Альянсі, і чий вступ сприятиме зміцненню нашої спільної безпеки. ... Безпека держав, які претендують на вступ до Альянсу, невіддільно пов'язана з нашою власною безпекою. Ми твердо підтримуємо їхню незалежність, суверенітет і територіальну цілісність. Ми активізуємо політичний діалог і співробітництво з державами, які прагнуть вступити до Альянсу, допоможемо їм підвищити стійкість проти зловмисного втручання і розбудувати їхні спроможності... Ми і надалі розвиватимемо партнерство з Боснією і Герцеговиною, Грузією та Україною з метою просування нашої спільної зацікавленості у мирі, стабільності і безпеці на євроатлантичному просторі». (Стратегічна концепція НАТО, 2022).

У Стратегії визначено, що ЄС є важливим і унікальним партнером НАТО. «Держави – члени Альянсу і країни ЄС поділяють ті ж самі цінності. НАТО і ЄС відіграють взаємодоповнюючу, гармонійну і взаємопідсилювальну роль у підтриманні міжнародного миру і безпеки. Виходячи з нашого давнього співробітництва, ми зміцнимо стратегічне партнерство НАТО – ЄС, підсилимо політичні консультації і поглибимо співпрацю з питань, що становлять обопільний інтерес» (Стратегічна концепція НАТО, 2022).

Отже, нині можна говорити про великий прогрес, досягнутий ЄС та НАТО у поглибленні своєї співпраці. Їхні мандати у сфері безпеки та оборони збігаються і доповнюють одне одного дедалі більше. Однак остаточний напрямок, в якому будуть рухатися стосунки, ще до кінця не вирішений. Існують думки, що НАТО потребує європеїзації в результаті збільшення ЄС та зменшення оборонної залежності від США. Також є думки, що ЄС має зміцнювати свої оборонні сили і не залежати від інших організацій. Але очевидним є те, що спільних тем для НАТО і ЄС у оборонній сфері є більше ніж розділяючих факторів.

Література:

Joint doorstep statements, 2021 – Joint doorstep statements. By NATO Secretary General Jens Stoltenberg and the President of the European Council, Charles Michel ahead of a meeting of the European Council. URL: <https://tinyurl.com/2p9537s8> (дата звернення 25.11.2022).

NATO: keeping Europe, 2021 – NATO: keeping Europe safe in an uncertain world Speech by NATO Secretary General Jens Stoltenberg at the College of Europe in Bruges. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_181919.htm (дата звернення 26.11.2022).

PESCO, 2017 – PESCO: EU paves way to defense union. URL: <https://www.dw.com/en/pesco-eu-paves-way-to-defense-union/a-41360236> (дата звернення 26.11.2022).

Understanding EU-NATO, 2020 – Understanding EU-NATO cooperation Theory and practice // European Parliamentary Research Service. Tania Laici Members' Research Service PE 659.269 – October 2020, 12 p. URL: <https://cutt.ly/T1zD5w3> (дата звернення 25.11.2022).

Бражнікова, 2019 – Бражнікова Л. Основні напрями співробітництва ЄС із НАТО: питання морської безпеки // Міжнародне право, № 12. 2019 с. 343-347.

Буке, 2020 – Буке С. Створення захищеного і дієвого тилу: нова штаб-квартира JSEC НАТО. URL: <https://cutt.ly/C1zFyqC> (дата звернення 26.11.2022).

Діаз-Плайя, 2018 – *Діаз-Плайя Р.* Поширення стабільності: порядок дій. URL: <https://cutt.ly/m1zFpBX> (дата звернення 25.11.2022).

Європейські міністри, 2019 – Європейські міністри погодили Глобальну стратегію ЄС. URL: <https://cutt.ly/t1zFsTN> (дата звернення 26.11.2022).

Заступник Генерального секретаря, 2021 – Заступник Генерального секретаря на симпозиумі з військової мобільності обговорив співпрацю між НАТО і ЄС. URL: <https://cutt.ly/b1vx2pI> (дата звернення 26.11.2022).

Операції НАТО, 2007 – Операції НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007. 24 с.

Папаіоанну, 2019 – *Папаіоанну А.* Зміцнення відносин між НАТО і ЄС. URL: <https://cutt.ly/Y1zFfSI> (дата звернення 25.11.2022).

Пресконференція Генерального секретаря, 2021 – Пресконференція Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга по закінченні засідання Північноатлантичної ради на рівні міністрів закордонних справ. URL: <https://cutt.ly/M1zFhoL> (дата звернення 25.11.2022).

Стратегічна концепція НАТО, 2022 – Стратегічна концепція НАТО – 2022. URL: <https://cutt.ly/n1zFksD> (дата звернення 27.11.2022).

Фінляндія і Швеція, 2022 – Фінляндія і Швеція завершують переговори про вступ до НАТО. 4.06.2022. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_197737.htm (дата звернення 26.11.2022).

Черниш, 2022 – *Черниш А.* Трансформація політики безпеки ЄС: збільшення автономії чи збереження пріоритету НАТО? URL: <https://tinyurl.com/3bw8scxj> (дата звернення 27.11.2022).

References

Joint doorstep statements, 2021 – Joint doorstep statements. By NATO Secretary General Jens Stoltenberg and the President of the European Council, Charles Michel ahead of a meeting of the European Council. URL: <https://tinyurl.com/2p9537s8> [in English]

NATO: keeping Europe, 2021 – NATO: keeping Europe safe in an uncertain world Speech by NATO Secretary General Jens Stoltenberg at the College of Europe in Bruges. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_181919.htm [in English]

PESCO, 2017 – PESCO: EU paves way to defense union. URL: <https://www.dw.com/en/pesco-eu-paves-way-to-defense-union/a-41360236> [in English]

Understanding EU-NATO, 2020 – Understanding EU-NATO cooperation Theory and practice // European Parliamentary Research Service. Tania Laici Members' Research Service PE 659.269 – October 2020, 12 p. URL: <https://cutt.ly/T1zD5w3> [in English]

Brazhnikova, 2019 – *Brazhnikova L.* Osnovni napryamy' spivrobitny'czstva YeS iz NATO: py'tannya mors'koyi bezpeky' [The main areas of cooperation between the EU and NATO: issues of maritime security] // Mizhnarodne pravo, № 12 2019 s. 343-347 [in Ukrainian].

Buke, 2020 – *Buke S.* Stvorenniya zaxy'shhenogo i diyevogo ty'lu: nova shtab-kvarty'ra JSEC NATO [Creating a safe and effective rear: NATO's new JSEC headquarters]. URL: <https://cutt.ly/C1zFyqC> [in Ukrainian]

Diaz-Plaja, 2018 – *Diaz-Plaja R.* Poshy'renniya stabil'nosti: poryadok dij [Spreading stability: a course of action]. URL: <https://cutt.ly/m1zFpBX> [in Ukrainian]

Yevropejs'ki ministry', 2019 – Yevropejs'ki ministry' pogody'ly' Global'nu strategiyu YeS. [European ministers, 2019 – European ministers agreed on the EU Global Strategy]. URL: <https://cutt.ly/t1zFsTN> [in Ukrainian]

Zastupny'k General'nogo sekretarya, 2021 – Zastupny'k General'nogo sekretarya na sympoziumi z vijs'kovoyi mobil'nosti obgovory'v spivpracyu mizh NATO i YeS [Deputy Secretary General, 2021 – Deputy Secretary General discussed cooperation between NATO and the EU at the Symposium on Military Mobility]. URL: <https://cutt.ly/b1vx2pI> [in Ukrainian]

Papaioannu, 2019 – *Papaioannu A.* Zmicznennya vidnosy'n mizh NATO i YeS [Strengthening relations between NATO and the EU]. URL: <https://cutt.ly/Y1zFfSI> [in Ukrainian]

Preskonferenciya General'nogo sekretarya, 2021 – Preskonferenciya General'nogo sekretarya NATO Yensa Stoltenberga po zakinchenni zasidannya Pivnichnoatlanty'chnoyi rady' na rivni ministriv zakordonny'x sprav [Press conference of the Secretary General, 2021 – Press conference of NATO Secretary General Jens Stoltenberg at the end of the meeting of the North Atlantic Council at the level of foreign ministers]. URL: <https://cutt.ly/M1zFhoL> [in Ukrainian]

Strategichna koncepciya NATO, 2022 – Strategichna koncepciya NATO – 2022 [Strategic concept of NATO – 2022]. URL: <https://cutt.ly/n1zFksD> [in Ukrainian]

Finlyandiya i Shveciya, 2022 – Finlyandiya i Shveciya zavershuyut' peregovory' pro vstup do NATO. 4.06.2022 [Finland and Sweden are finalizing negotiations on joining NATO]. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_197737.htm [in Ukrainian]

Cherny'sh, 2022 – *Cherny'sh A.* Transformaciya polity'ky' bezpeky' YeS: zbil'shennya avtonomiyi chy' zberezheniya priory'tetu NATO? [Transformation of the EU security policy: increasing autonomy or maintaining the priority of NATO?]. URL: <https://tinyurl.com/3bw8scxj> [in Ukrainian]

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16009-4481 від 22.10.2009 р.

Редагування здійснюється співробітниками кафедри історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:
*С.І. Дегтярьов, В.М. Король,
О.О. Ткачов, М.О. Думчиков (адміністратор сайту)*

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 22.12.2022. Підписано до друку 27.12.2022. Формат 70х108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,2 Обл.-вид. арк. 11,4 Тираж 100 Зам. №

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2